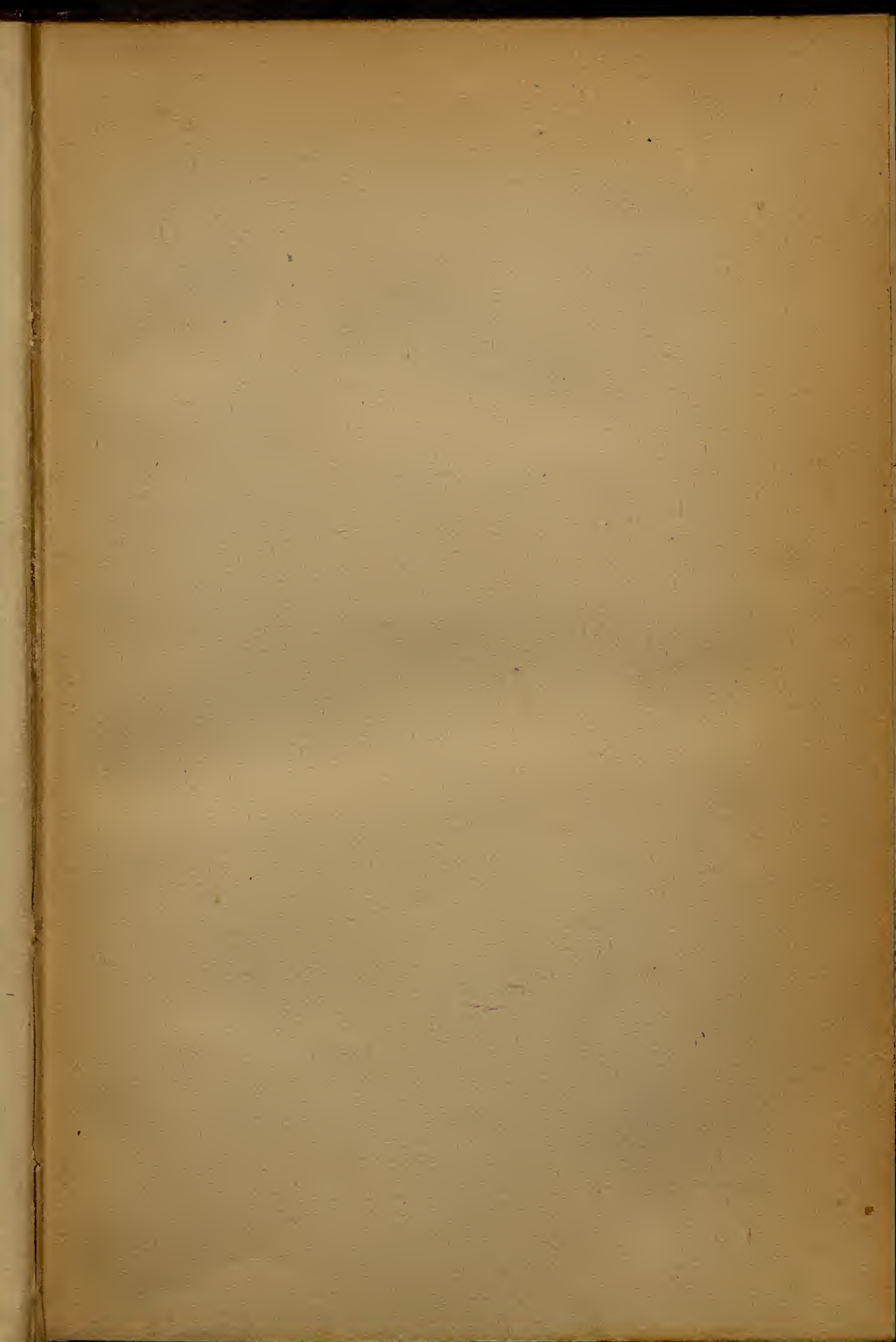

I-190

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԽՐԱՆԳԻՐ—ՏԵՕՐԷՆ

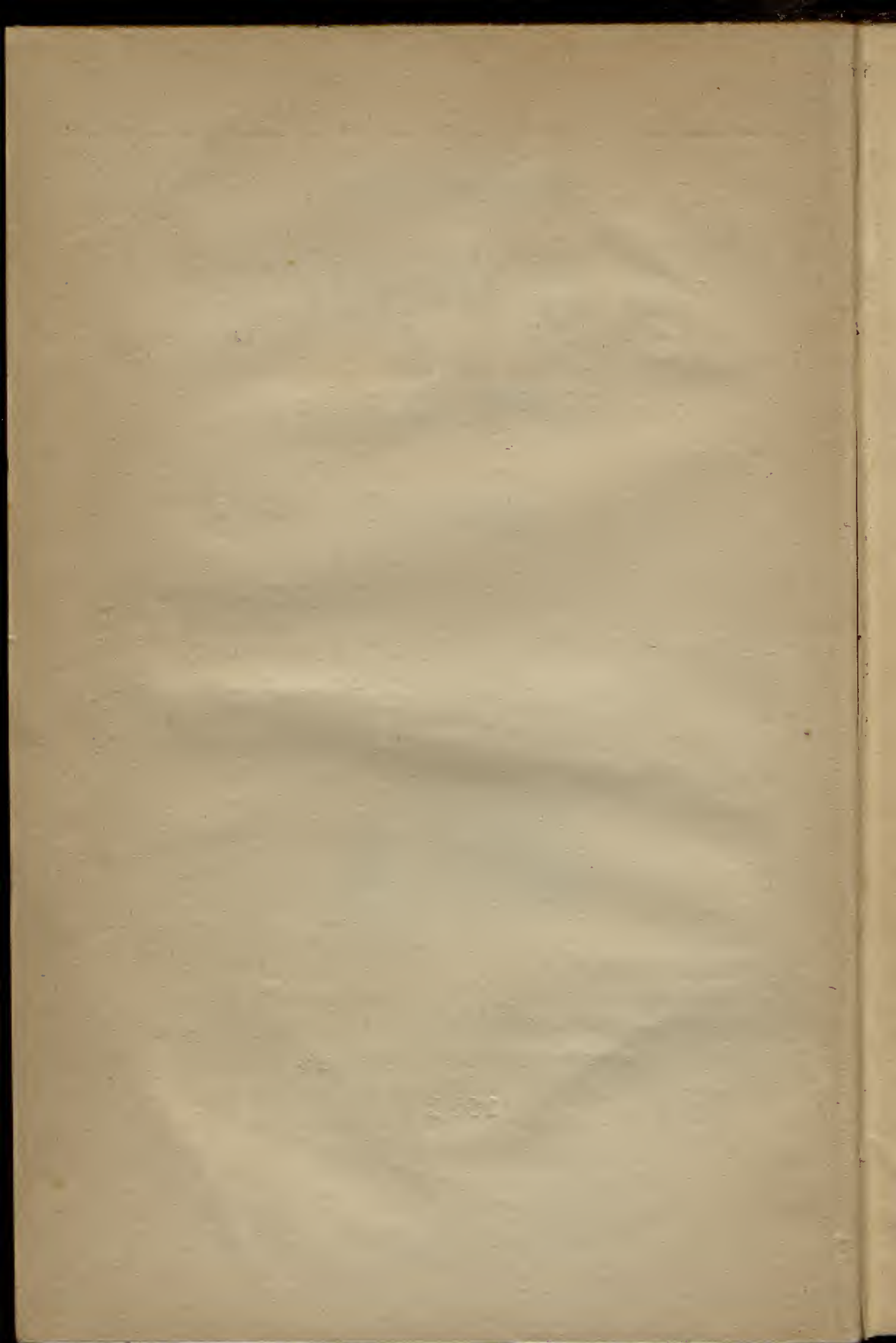
Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

1874

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

Դ. ՏԱՐԻ

1874

ՅՈՒՆԱՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ

1873

Ահա տարի մ'եւս անցաւ գնաց, և ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱ-
ՄՈՒԼՆ իր երրորդ տարեկան շրջանը լրացուց. սակայն ան-
ցա՛ն արդեօք և մեր վիշտերը, լրացա՛ն մեր փափաքները,
իրացա՛ն մեր յոյսերը, զարդացա՛ն մեր զգացումները, լու-
սաւորեցա՛ն մեր միտքերը, միով բանիւ, ազգային բարո-
յական և մտաւոր յառաջադիմութեան տարերքն՝ Եթէ

կան՝ նոր զօրութեամբ մը նոր տարւոյն մէջ մտա՞ն արեղերք:

Ափսոս, ժամանակները կ'անցնին և մեզ կ'ընդուն ուր որ էինք տարիներ առաջ, ազգային կենաց եղանակները կ'սահին կերթան, և մեզի համար ոչ դարուն ունին և ոչ ամառ: Աթէ ոչ մեռելութիւնը, սառնութիւնը կը շրջապատէ մեր ճղակոտոր մարմինն, որ փուշերու և տատակներու, թշուառութեան և ստրկութեան մէջ դեռ ևս կ'երերի՝ հազիւ ուրեմն կենդանութեան նշան մը տալով: Քանի մը ցանցառ և անզգալի նշոյններ՝ որ ուր ուրեմն մեր մութ երկնից երեսը կ'երևին՝ ազգի ազգի զրկանաց, ողբոց մէջ, մեզ յուսադրելու չափ ներգործութիւն ունին, իրաւ, սակայն այս նշոյններն ընդհանուր մթութեան աւելի թանձրութիւն և խորութիւն կ'տան և լուսաւորութեան ու աղատութեան համար մեր ունեցած աւելն աւելի կսկծալի, աւելի դառն կ'գործեն . . . :

Այո, մեր դառնութիւնն, մեր կակիժը չափ չունենար՝ երբ հայ ժողովուրդն ուրիշ մեզի վիճակակից ժողովուրդոց հետ կ'բաղդատենք, երբ աշխարհիս լուսաւորութեան աստիճանին վրայ մերինը կ'չափենք: Ի՞նչ անհամեմատութիւն, ի՞նչ անճշտեա կ'դատէ մեզ՝ մեզի պէս մարդկային խումբերէ՝ որ կարող եղեր են ոչ միայն իրենց հին դանձերով, այլ նոր նոր յաղթանակներով ազգաց մէջ նշանաւոր դիրք մը շահիլ և քաղաքակիրթ աշխարհի համակրութեան հետ անոր օգնականութիւնը գրաւելու իրաւունք մը ստանալ: Այն, հայն՝ այս նկատմամբ՝ հիմնական քայլ մ'անդամ չէ ըրած օտար ազգաց յառաջադիմական աստղաբիլին մէջ, հայն՝ իր բոլոր գովաբանեալ յափութիւններով՝ որ թերևս այժմ թերութիւններ են, յաղթանակ մը չէ տարած իր ազգայնութեան, ազատութեան

և գիտութեան որ և է շրջանի մէջ, իր ստրկութենէ ՚ի վեր:

Եւ թող մեր այս աւագն հռետորական ծաղիկ, յուսահատութեան հառաչ չհամարուի, թող մեր այս խորհրդածութիւնն ճշմարտութենէ և իրողութենէ հեռի ծայրայեղութիւն մը չսեպուի, այն ազգայնոց կողմէ որ՝ եթէ անձուկ տեսութեամբ դատեն աղգին այժմեան վիճակն՝ թերեւ առաւելութիւններ գտնեն՝ նախորդ ժամանակաց հետ համեմատելով, սակայն եթէ իբրև փորձաքար բռնեն ժամանակիս ոգին, գիտութեանց ընթացքն, ազատութեան սահմաններն, այն ատեն պիտի համոզուին որ մեր անցեալն՝ եթէ ոչ աննշան տխուր է, մեր ներկան ողբալի, մեր ապագան շատ մութ . . . :

Եթէ ծանր է այս ճշմարտութեան համոզուիլն, ՚ի հարկէ ծանրագոյն է զայն խոստովանիլն. սակայն կամու վին խաբուիլն և կամ ՚ի սպառ լքանիլն ալ վատութիւն է: Ենպատեհ հպարտութիւնն և անձնահաճութիւնն ինչպէս անհասներու նոյնպէս ժողովրդոց մահաբեր եղած են: Ենպաշար ողուով մեր աղէտից պատճառները փնտռելն անոնց դարմանը գտնելը ճամբուն մէջ մտնել է, զարգացման առաջին պայմանն է, արիութեան փորձ մ'է:

Թեւ այս փորձն ընելու անսահման փափաք ունինք, զուրկ ենք սակայն այն կարողութենէ և հմտութենէ որ իրաց խորը կ'ընեն և ճշմարտութիւնը շօշափել կ'տան: Բայց դարձեալ չենք վարանիր կրկնելու որ առ հասարակ մեր աղգին վիճակն՝ եթէ ոչ յոռագոյն քանի մը նկատմամբ, ինչ որ էր բարբարիկ ժամանակներ, զրեթէ նոյն է և այսօր: Մեր քաղաքական դրութիւնն նոյն, մեր եկեղեցւոյ կացութիւնը նոյն, մեր բարոյական և զուական միութեան գործը նոյն, մեր դատաւարակութեան, վաճա-

ռականութեան, ճարտարութեան, արուեստագիտութեան, յարաբերութեանց ընթացքը գրեթէ նոյն անշարժութեան մէջ է ուրիշ ազդերու շարժումներու համեմատութեամբ, ինչ որ էին երբ Հայաստանի արեւը մարելով՝ իր բնակիչները՝ տար երկիրներ դունդ գունդ իր ծոցէն կ'հեռանաւ յին աղատութիւն, ապահովութիւն գտնելու յուսով, և կ'առաւելին, չէ թէ այժմու քաղաքակրթութեան մեղն տուած գոյնզգոյն ախտերով, այլ բարբարոսութեան երկաթով որ շատ տեղ աւելի վառ կ'ապհէր կրօնական զգացումն, ընտանեկան սէրը, ազգային աւանդութեանց պահպանութեան տենչը, հայաժանաց տոկալու և մինչև անգամ մարտիրոսութեան իղձն, և ղինուք թշնամին վանելու ուղին, քան թէ այն սուտ լուսաւորութիւնն որ մեր հաւատքը դղրդեց, մեր կեանքը մեղկացուց, մեր միտքը շփոթեց, մեր սէքը չլացուց, մեր հնաւանդ բարեմասնութիւններէ մեզ պաղեցուց և մեզ այնպիսի միջավայր մը նետեց որ ՚ի վերջէ մեզ տեսակ մ'աշխարհի քաղաքացիներ, շուկայի փիլիսոփաներ, ժողովրդոց սապատաւորներ և միջնորդներ դարձուց, այնպէս որ ամէն կլիմայի, ամէն կառավարութեան, ամէն օրինաց, ամէն դաւանանքի նոյն սրտի թեթեւութեամբ, նոյն սկզբունքի դատարկութեամբ կ'համակերպինք, ամէն կարծիք և դրութիւն սկեպտիկեան ոգւով կ'ընդունինք, և ինչպէս որ ամէն գոյն դաղափարներով և զգացումներով մեր միտքն ու սիրտը կ'առդորենք, նոյնպէս մեր զրպակն ամէն ազգաց ձորձերով կ'զարդարենք, և հոսկ ուրեմն անիրաւութեանց անբանօրէն համբերելու, բռնութեանց անարգ հաւատարմութեամբ տոկալու, յափշտակութեանց առջև վատօրէն խոնարհելու օրինակ և քարոզ կ'դառնանք, և այս մեր ընթացքն արդարացընելու համար երբեմն բռնակալութեան ոյժն իբրև

աստուածային իրաւունք, երբեմն հարկն ու անձնական շահն իբրեւ միակ օրէնք, երբեմն աւետարանական խոնարհութիւնն իբրեւ պարտք կ'համարինք:

Եւ ի՞նչ է այս յետադիմութեան բուն պատճառը: Պատճառն այս է որ ժամանակաց նշաններն մեզ անզգայ, անզգաստ կ'գտնեն, վասն զի փորձառութիւն, սառապանք, լոյս, գիտութիւն, պատմութիւն և ամէն ինչ որ տարիներու հոլովմամբ կ'ճոխանան և ընդ առաջ կ'սրանան, ներկան կ'յարդարեն, ապագային ամպերը կ'փարատեն, ուսմանց և իրաւանց սահմանները կ'ընդարձակեն, ազգայնութեանց նոր կեանք, նոր ուղղութիւն, միջազգային յարաբերութեանց և օրինաց նոր ազդեցութիւն կ'ընծայեն, ընկերական կնճռոտ խնդիրներ կ'լուծեն և անկարելութիւններն իրողութիւնների դարձրնելու կ'ճգնին՝ մեզի համար իրենց բուն նշանակութիւնը չունին, և դեռ ևս մեր ազգային կենաց անմիջական, անհրաժեշտ պիտոյից անտեղեակ՝ օտար երկիրներու, օտար ազգաց բարուց, կրից և մոլութեանց ծովուն մէջ կ'ծփանք՝ իբրեւ նաւ հոլմակոծ, անղեկ և աննպատակ, մինչև որ մեր ազգային էութեան իբրեւ վահան համարուող կրօն, լեզու և օրէնք ՚ի սպառ փշուրին մեծ ազդերու գիտութեան, զօրութեան և քաղաքականութեան դէմ:

*

* *

Բայց մեր բարոյական այս եռապատիկ վահանն՝ հայոց վաղեմի պարծանքը, միութեան, փրկութեան և աղատութեան այս ապաւէնը, ենթադրելով որ իր նախկին զօրութիւնն ու փայլութիւնը պահած է, կ'նմանի Հինօրեայ զօրականին ամուր զրահին որ արդ անգոր է նորահար հրաշունչ զինուոց դէմ, և՛ իբրեւ հնութիւն՝ կ'ղարդարէ թանգարանները քան թէ մարմինները կ'սպասարէ, ինչ

պէս մեր եկեղեցւոյ, մեր օրինաց վաճանք թեան
էջերը կողեորէ քան թէ մեր հոգիները: Դրաւի, նա ա-
ղասեց մեզ երբեմն վտանգէ, վանեց ստէպ թշնամին,
պահպանեց հայրենիքն ու մարտիրոսներու արեամբը զօրա-
ցաւ և մեզ զօրացուց, երբ այսաստան մը կար, որու ժո-
ղովուրդն ամբողջ իր և Աւետարանի ծոցը կ'ապրէր, երբ
պետութիւն և եկեղեցի գահակից էին և ստէպ գործա-
կից, երբ՝ ուրիշ հին ժողովուրդոց պէս՝ հայոց ընկերական
կազմութեան հիմունքն լոկ կրօնական էին, այնպէս որ ըն-
տանի, քաղաքական, զբաղմունքն և զինուորական կեանքն նոյն
սկզբունքով կ'ներգործուէին, կ'ներշնչուէին, կ'գործէին,
բայց՝ ինչպէս ամէն զգացում, կրօնականն ալ՝ որչափ
նուիրական, որչափ անհրաժեշտ մարդկային սրտին, նոյն
եռանդն ու խանդը չէ կարող յարատեւ պահել տարբեր
ժամանակաց և պիտոյից մէջ: և եթէ երբեք պահէ՞ այն
ատեն՝ իբրեւ կրօնամոլութիւն դատապարտուէին զատ՝ ժո-
ղովուրդը չէ՞ այն զէնքով կարող չլինիր իր բարոյական է-
ութիւնը պահպանել, թող նիւթականը: Աւրիշ զէնքեր
պէտք են ոչ միայն ի նպաստ կրօնի, այլ ընդդէմ նորա-
տեսիլ թշնամիներու զոր քաղաքականաձեւ բռնութիւնն ու
խմաստակութիւնը կ'յարուցանեն, ազգային մարմինն ու հո-
գին, եկեղեցին ու իրաւունքը պաշտպանելու համար ու-
րիշ հնաբք պէտք են զոր գիտութիւնը կ'մատակարարէ:
Մարդուս տրուած չէ յաւիտեան մարտիրոսութեան խո-
րանին առջև աղօթել և վերանալ երկին, մարդկային հո-
գւոյ կարողութեանց պէս, ասոնց ամենէն ուժգին արտա-
յայտութիւնն, կրօնն ևս իր չափն ունի և առանց իր
սկզբունքը քանդելու՝ կ'այլալի, կ'զարգանայ, կ'լուսաւորի
ժամանակաց յառաջագիւմութեան համեմատ: Դնչ որ եր-
բեմն երկրաշունչ բան էր՝ համոզում կ'զառնայ, ինչ որ պար-

տաւորութիւն, զոհողութիւն էր, իբրեւ իրաւունք կ'հանդիսանայ: Ասողովրդոց մեծութեան շարժառիթն ըստ մեծի մասին կատարեւորութեան, և անկման պատճառն՝ անոր ներհակ մնացական դրութեան մէջ է: Ս'ին՝ լոկ կրօնն, ուրիշ մը՝ զինուորականութիւնն, այս՝ հայրենասիրութիւնը, այն՝ աւելորդապաշտութիւնն՝ իրեն անշարժ դրութիւն ընտրելով՝ ապրելու են՝ որչափ որ զօրեր է նոյն դրութիւնն՝ և ապա կործանելու են: Ս'եր օրերն իսկ այս դրութեան հեռուող պետութիւններն մեր աչաց առջև կ'երեւան: Սակայն այն ժողովուրդն որ իր կենսական ոյժը հետզհետէ բարոյականութեան, փորձառութեան և գիտութեան դասերէ քաղել է և կ'քաղէ՝ անվրդով կ'յառաջանայ աշխարհի մէջ և անոր սլիտի տիրանայ . . . :

Եթէ Հայաստանի բարոյական կեանքը վսեմ փայլ մը ախռնց հինգերորդ դարու մէջ, նոյն դարն այժմ չէ կարող վերագտնալ, մերինը նոյն երկնաւանդ հոգիները չէ կարող դանել: Երդէն՝ մեծ պատերազմէն, Վարդանանց նահատակութենէ ետք՝ այն կրօնական աւիւնն՝ որ մեծագոյն հրաշքներ գործելու սահմանուած էր, փոքր առ փոքր մաքրելու սկսել էր, վհատութիւնը միտք ու սիրտ կ'համառնէր, վասն զի արիւթութիւնը, զոհողութիւնը մեծ, այլ արդիւնքը փոքր էր, և Ետուած չէր երևեր: Հայք տեսան որ չէ թէ միայն նահատակուելով՝ այլ թշնամեոյն բուռն զօրութեան դէմ զօրութեամբ մարտաւելով միայն սլիտի կարենան իրենց հայրենիքն ու անկախութիւնը ցվելը անվթար պահել, և երբ այս զօրութիւնը չգտան՝ խոյս տուին՝ ոմանք ամուր տեղեր, այլք՝ տար-աշխարհներ որ գէթ իրենց խորանն ու երկրային կեանքն ազատեն, որու պահպանութիւնն 'ի հարկէ ամէն արարածի բնական է: Հայոց զբաղմանց և կարծեաց մէջ այս յեղափոխութիւնն

նշանախոթեան արժանի է: Մէկ կողմէ հայրենիք մնացողներն հասարակաց բարեաց անդէտ և արտաքին յարձակումներուն անմտադիր՝ այնուհետև իրարու դէմ զննեցան, կերպ մը քաղաքային պատերազմ բացին, այնպէս որ իրենց կործանումը փութացընելով՝ մեծամեծներն առ ահի, այլք փառասիրութենէ կրօնափոխութեան զիմեցին, շատեր թշնամոյն սուրին և գերութեան մատնուեցան, իսկ ժողովրդեան ստորին դասերը յետին թշուառութեան և ստրկութեան մէջ ընկան: Միւս կողմէ դաղթականներէն շատերը մոռցան յանկարծ որ հաւատքի համար աւրին թափած, անթիւ տառապանք կրած են, և անդէտս սևասիրտ թշնամիներու որս ընկան: Օղհեցին հայրենիք որ իրենց կենաց հետ լուսատու կրօնը պահեն, բայց ապա զոհեցին և իրենց կրօնն ու ազգութիւնը. վասն զի ոչ միայն սիրտերն փոխուած էին, այլև միտքերն. իրենց վրայ տիրած չարակամ ազդեցութեանց անտեղեակ էին: Լեհաստան, Իտալիա, և ուրիշ երկիրներ գաղթող հայոց հետքն ուր ուրեք կ'ընթարուի այսօր, և անոնք որ դեռ ևս հայութեան մէջ կ'ապրին օտարութեան հողին վրայ, ոչ միայն իրարմէ օտարացած են, այլև իրենց իբր ազգային կեանքն ոչ այնչափ ներքին բարոյական հանդամանաց և սրինդ համոզման, որչափ արտաքին պարագայից պարտաւոր են, պարագաներ՝ որ եթէ վաղը վերնան, կրնան միւս օրն մեզ անհետ ընել, եթէ մեր ներքին վեքերն անբոյժ մնան և մեր ազգային էութեան տարերքն արդի լուսաւորութեան շնորհիւ չզօրանան, այնպէս որ ամէն վերահաս քաղաքական, կրօնական յեղափոխութեան զիմադրեն:

*
* *

Եւ ի՞նչ են այս պարագաները — Թուրքիոյ հայոց համար՝ տիրող իշխանութեան այլակրօնութիւնը. Արևիկա-

սի հայոց համար՝ Հայաստանի մօտաւորութիւնը, իսկ Պարսկաստանի, Զնդկաստանի և ուրիշ երկիրներու հայոց համար՝ սովորութիւնը: — Աւերցունք թուրքաց և մեր մէջ Պաւլանին կանգնած ամբարտաւր, ջնջէ մէկ քանի ծէսեր և արարողութիւններ որ ոռւս հայերն ու թուրք հայերը բուն ոռւսերէն և թուրքերէն կ'զատեն և շատ չանցնիր նոր Լեհաստան մը, նոր Ալարդաշէն մ'երևան պիտի գան: Այլ է աղգային ինքնագոյ էութիւնն, որ ինքն իր մով հըօր է, ինքն իր ճակատագրին տէրն է, այլ է տարտամ գոյութիւն մ'որ այլոց թոյլտուութեամբ կ'ապրի և անոնց բաղդէն կախումն ունի: Այլ միթէ դարուս լուսաւորութիւնը, կրօնից ազատութեան սկզբունքը, Մայր Աթոռոյ իրաւասութիւնն, աղգային եկեղեցւոյ, աւանդութեանց, պատմութեան, լեզուի և գրականութեան իշխանութիւնը և վերջերս լոյս տեսնող Սահմանադրութիւնը բաւական կշիռ չունին աչացդ առջև, ըսեն մեզ թերեւ, միթէ ասոնք երաշխաւորութիւններ չեն, միթէ արդէն չեն զօրեր աղլին այլ և այլ մասունքն բարոյապէս զօղելու և ապագային մէջ նիւթապէս մօտեցընելու, առարկին մեզ թերեւ:

Զենք ուրանար որ այս հանգամանքն, որ ըստ մասին մեր ճգանց արդիւնքը չեն, այլ ուրիշ աղգաց արեան շնորհն և մեր հարց մեզի աւանդած ժառանգութիւն մը զոր մենք եղծելու վրայ ենք, մեծ կշիռ ունին և մեծ երաշխաւորութիւն մը կրնան լինիլ, եթէ անոնցմէ օգուտ քաղել գիտենանք, եղծուածը վերաշինենք և ըստ այնմ յառաջ քալենք: Ահա ճիշտ այս է ինդրոյն կարևոր կէտը, զոր լուսաբանելու համար բաւական է նայուածք մը ձգել վտարանդի հայութեան վրայ:

Նախ առնենք թուրքիոյ հայերն: Ի՞նչ վիճակի մէջ են

իրենք իրենց մէջ, և ի՞նչ յարաբերութեան տարաբնակ արեւնակցաց հետ: Ազգային ամենէն կենսական խնդիրներու մասին դեռ ևս համաձայնութիւն չունին, դեռ ևս չափատանեաց եկեղեցւոյ ողւոյն և դաւանութեան վրայ կը տարբերին, այնպէս որ ոմանք պապականութեան կ'հակին, ոմանք բողոքականութեան, ոմանք յունականութեան և այլք նիւթականութեան: Այս շփոթութեան մէջ եթէ հարկ լինի Արարատեան Աթոռոյ իրաւասութիւնը ճշգրտել, անոր արդի կացութիւնը քննել, Առաւորչի դաւաններն անմիջապէս կ'պառակտին, այս՝ Աջմիածինն լուսաւորութեան կեդրոն և եկեղեցւոյ հիմ կ'հռչակէ և անկից եւ կաճն իբրեւ պատգամ կ'ընդունի, այն՝ իբրեւ ռուսականութեան զօրծիք կ'հրատարակէ և անոր վերաշինութիւնը կը պահանջէ, ուրիշ մ'ազգայնութեան ջահն և ազատութեան վառարանը կ'սեպէ, և անոր անմիջական հովանին չվայելողն իբրեւ ստրուկ կ'համարէ, և այսպէս խնդրոյն լուծում մը տալ անհնար կ'լինի, միայն թէ հայոց լուծուելով՝ խնդիրն ալ վերնար: Այս հիմնական խնդրոյ մասին հիմնական, անհաշտ տարաձայնութիւնն ի՞նչ կը նշանակէ, եթէ ոչ Աջմիածնայ նախկին դրութեան, կրօնից ազատութեան, դարուս ողւոյն, կառավարութեանց տեսակներուն վրայ դադափար մը չունինք, մեր աշխարհային և անձնական շահուց և կացութեան համեմատ՝ այս տեղ հանրապետական, այն տեղ միապետական, ուրիշ տեղ աստուածապետական, այլուր անիշխանական ենք, և օտարին քաղաքականութեան մտադիւր կ'հետեւինք քան թէ մերինին, եթէ երբէք ունինք: Միանալ երբ ընդհանուր իրաւունք մը վտանգի մէջ է և արտաքին յարձակումը վանել, այդ մեր բնութեան մէջ չկայ, թէև անոր մէջ կ'կայանայ ազգաց բոլոր բարոյական զօրութիւնն, և

արդարութեան ու ազատութեան յաղթանակը: Ատիան-
ձը, պաշտօնասիրութիւնը, շքանշանն ու բարձրագիւր ան-
ձերու ժողիան ու ակնարկն անգամ մեզ կ'զերեն և բոլոր
մեր էութիւնը մոռցնել տալէն զատ՝ զայն պաշտպանե-
լու ելնողներն ալ կ'գատապարտեն, կ'մրտտեն, կ'մատնեն,
կ'ճգմեն: Ի՛հ, անոնք որ անդադար կ'սարժին թէ հայ
ազգն արևելեան ազգաց ամենէն քաջակէնն է, թող
ցոյց տան մեզ անձ մ'որ տէրութեան մէկ պաշտօնը գո-
հած է քան թէ իր խիղճը, ընդհանուրին բարիքը նա-
խադաս համարած է քան թէ զայն կործանելուն ՚ի վարձ
ստացած շեղքը, ազգային մէկ արտօնութիւնը վտանգէ
ազատած է քան թէ արքունուստ ընդունած ամսականը,
իր կեանքը վտանգի մէջ դրած՝ մինչև անգամ նահատա-
կուած է արդարութեան և ազատութեան՝ քան թէ օ-
տարտի փառաց համար:

Այս բաւական չէ. տակաւին մենք հայ ժողովուրդ,
մենք զմեզ չենք ճանչեր, ոչ միայն չենք ճանչեր, այլև
իրարու օտար ենք թէ կրօնապէս, թէ դրականապէս և
թէ քաղաքականապէս: Օսմանցի հայը ռուսաստանցի
հայէն, հնդկաստանցի հայը եւրոպացի հայէն այնպէս կը
ղանաղանի, ինչպէս կ'ղանաղանի պարսիկը տաճիկէն, արա-
բացին քիւրաէն: Ամէնքն Արարտոյ որդիք են, բայց
տարբեր կրօնական իրաւասութեան ենթարկեալ, ամէնքը
Ս. Մեսրոպը կ'ճանչեն, բայց տարբեր լեզու կ'խօսին, ա-
մէնքը Խորենացին լած են, բայց հայ պատմութիւնը
կերպ կերպ կ'իմանան, ամէնքը այնպէս զաւակ են, սա-
կայն այաստանի հետ բնաւ յարաբերութիւն չունին,
ամէնքը հայոց լուսաւորութիւնը կուզեն, սակայն զատ
զատ ճամբայ բռնած են, որով իրարմէ ՚ի սպառ տլտի
հեռանան: Արօն, հայրենիք, լեզու, դրականութիւն,

պատմութիւն, դաստիարակութիւն կ'կրեն այն տիրող ազգին զրոշմն, գոյնն ու նպատակն որու հայը ենթակայ կը դառնուի և տեղ տեղ քան զհպատակն աւելի հպատակ է, անիրաւ օրինաց պահանջածէն աւելի անիրաւ է ազգին համար: Այս տրամադրութեան, այս հոգւոյ և մտաց սարկութեան մէջ գտնուող ժողովուրդ մը միասեռ ժողովուրդ լինելու իրաւունքէն ալ կ'զրկուի և չէ կարող նշմարել այն պողոտայն որ ազգերը խաւարէն 'ի լոյս կ'ածէ, բարոյական արիութիւն կ'ազգէ և արժանապատուութեան զգացումը կ'զրգուի: Այս պողոտայն ազատութիւնն է, և ասոր ուղեցոյցը ազգային դաստիարակութիւնն ու լուսաւորութիւնը:

Իսկ այս ո՞ր դանեն հայք այս ազատութիւնն որով հնար է միայն յառաջանալ: Արդարեւ ուսման հայոց համար խղճի ազատութիւն, մտածման ազատութիւն, մամուլի ազատութիւն, կրթութեան ազատութիւնը տրամուկ կ'արուի, և զայն հակակշռելու, մէկ ձեռնով տրուածը միւսով առնելու գաղտնի նպատակաւ զանազան օրինական հնարք գործածուելէն ետեւ պետութեան կողմէ, անոնք որ այս անձուկ ազատութեան չափն կ'անցընեն, կամ ուսումն նարանէն պաշտօնատուն կ'անցնին, այսինքն կ'շահուին, կամ՝ եթէ չանցնին, կ'հալածուին, այսինքն 'ի մթան ապրելու կ'ստիպուին, եթէ մեծագոյն փորձանքի չհանդիպին, ասիայն թուրքիոյ մէջ տրուած ազատութիւնը համեմատաբար աւելի ընդարձակ է զայն գործածել զիտցող ժողովուրդեան, իսկ անուանական՝ մեզի սէս անճարակ և թշուառ ժողովուրդեան համար:

Ի սկզբան թուրքիոյ հայք իրենց Սահմանադրութեամբ մեծ յոյսեր տուին իրաւի: Ամենքն առ հասարակ կ'յուսային թէ անով ազգային ինքնօրինութիւնը սկիզբ առնու-

հովի, իրաւանց և պարտուց սահմանը պիտի դժուրի, աղ-
գային բռնականները պիտի սանձահարին, զաւառայնոց վիշ-
տերը պիտի ամօքին, դաստիարակութեան գործը մանա-
ւանդ ազգօգուտ ուղղութիւն մը պիտի առնու և ՚ի վերջէ
Սահմանադրութեան աղբեցութիւնն օտարաբնակ մերաղ-
նէից վըսց ներդործելով՝ գէթ աղղային հանրական խնդիր-
ներու մասին համաձայնութեան և միութեան կապ մը պի-
տի հաստատուի, բայց այս յոյսն ըստ մեծի մասին յոյս
մնաց և շատերուն սրտին մէջ անոր տեղ պատրանք ձգեց։
Թէև մեր նիւթական և մտաւոր հաշմութիւններն՝ որ ա-
ռաջ ծածուկ էին, ՚ի լոյս եկան Սահմանադրութեան և
մամլոյ շնորհիւ, որ միանգամայն իրենց թերութիւնները ցոյց
տուին, թէև հեաղհեառէ զանազան կարեւոր խնդիրներ յու-
զան, օգնութիւն հայցող աղաղակներ, բողոքներ լսելի ե-
ղան, բայց ազգու դարմանները դեռ պիտի գան։ Այլ ինչու
պատճառները շատ են. դիտաւորը սա է որ ամէն բուն Սահ-
մանադրութենէ կ'սպասէինք և մենք մեզնէ ոչ ինչ, չմտածե-
լով որ մարդկային ընկերութիւններն՝ միմակ վարչական դոր-
ծերով չեն ապրիր, այլ ուրիշ կենսական պիտոյքներ ալ ու-
նին՝ թէ կրթութեամբ, թէ ընկերակցութեամբ, թէ դրամա-
դիտով, թէ հայրենասիրական ձեռնարկութեամբ հոգալու և
դարուս լուսաւորութեան միջոցաւ ազգայնութեան տարերքն
զարգացընելու, այնպէս որ օրինաց դործադրութիւնը դիւրին
և արդիւնաւէտ, և արդարութեան իշխանութիւնն անհրա-
ժեշտ դառնայ։ Սահմանադրական կենաց օգուտները վայե-
լելու միջոցները չտրված՝ անոր նրբութեանց և դաւերուն
մէջ մտանք, հին ցաւեր և զեղծումներ չարբած՝ նորեր
հնարելու վիճակին մէջ ընկանք և բիւզանդիոնեան բժա-
խնդրութեան և բանակռուի թուական մը բացինք։ Ուս-
տի մեր ամենուն ուշը, սիրտը, միտքը գլխովին Աեդրոնա-

կան վարչութեան արարմունքը զրաւեց. մեզ անոր տա-
տանուամենքու ենթակայ ըրինք, անոր բազդէն մերինը կա-
խեցինք, անորմէ լոյս ու դարման սպասեցինք և անհոգ
կեցանք մեր յատուկ միջոցներով՝ դործունէութեան և ինք-
նավարութեան ողին արծարծել խրաքանչիւրն իր վեճա-
կին, իր գաւառին մէջ և ինքնուրոյն զարգացման աշխա-
տիլ: Սահմանադրական ամէն կառավարութիւններն, թէ
ազգային լինին և թէ փոխափակա՝ չեն կարող տալ ինչ որ
չունին, իրենց վայելած վստահութեան հետ զօրութիւնն
ազդէն կ'առնուն, և ազդին կ'բաշխեն. իրենց էական պաշ-
տօնն է ամէն իրաւանց և ձեռնարկութեանց ապահովու-
թիւն, ներդաշնակութիւն և օրինաւոր ուղղութիւն մը
տալ և արդարութիւնն ամենուրեք անխտիր իշխել տալու
ճղնիլ: Ուր մնաց մեր վարչութիւնն, որու պաշտօնն յոյժ
սահմանափակ է, և զայն իսկ շէնքով շնորհքով վարելու
անհնարութեան կ'զատադարտուի, երբ՝ ներքին ապիկա-
րութեան պարագայէն զատ՝ միապետական զեղծմանց և
ազգային կուսակցական անհեթեթ հակառակութեանց և
մասնութեանց կ'հանդիպի, միով բանիւ ոչ ազգայնոց լու-
սաւոր աջակցութիւնն և կանոնաւոր հանդանակութեան
արդիւնքը կ'վայելէ և ոչ ապահովութեան և արդարու-
թեան անվրէպ երաշխաւորութեանց տէր է:

Ռուսիաբնակ հայոց դառնալով այս երաշխաւորու-
թիւններն դէթ առ երևոյթս կ'վայելեն, որոնք կերպով
մը նիւթական բարօրութեան ալ կ'նպաստեն, սակայն ՚ի
զին ծանր քաղաքական խտութեանց, ՚ի քնաս ազգային
եկեղեցւոյ ինքնօրինութեան և ազատութեան: Ռուսիա այս
առաւելութիւնը չէ կարող փոխարինել այն ազգային ա-
ռանձնաշնորհութիւններն և ազատութիւններն զոր՝ թէև
երբեմն անորոշ, անկայուն, վայելելու սահմանուած ենք

մենք, միայն թէ մենք, կ'կրկնենք, զուն չենք դորձած մեր մտաւոր և բարոյական հանգամանքն այս նպաստաւոր դրութեամբ մշակելու և Արևելքի մէջ թէ լուսաւորութեան, թէ ճարտարութեան, թէ վաճառականութեան, թէ հաստութեան կողմէ առաջին դերը խաղացող աղբ մը լինելու, ինչպէս որ էինք երբեմն ըստ վկայութեան մեր Քերթողահօր:

Արդ՝ կ'աւարտենք մեր խօսքն և նոր տարւոյն առթիւ բոլոր մօտաւոր և հեռաւոր մերազնեից լոյս, զիտութիւն և սէր մաղթելով, կ'աղաչենք որ չմեղադրեն մեզ եթէ մեր անցելոյն մէկ տխուր նկարագիրն ըրինք: Թող ամէն հայ իր վեճակը քննէ, բաղդատէ ուրիշ աղգերու վեճակին հետ, թող զիտէ թէ ընկերական սանդղին որ աստիճանին վրայ կեցած է, և այն ատեն պիտի համոզուի որ մեր ընդհանուր խորհրդածութիւններն չափազանցութիւն մը չունին և ոչ յուսահատութեան տանելու նշանակութիւն: Համայն հայոց կ'մնայ արիութեամբ մանկ և նոր տարին, հնոյն մէջ եղած սխալանքն ուղղել, աղբին ընդհանուր շահուց դէմ չդործել, որ և է միջոցներով յարաբերութիւններն աւելցընել և՛ իւրաքանչիւրն իր շքանին մէջ՝ աղգութեան մասունքը սուրբ պահել և ծաղկեցընել դարուս ողբոյն համեմատ: Այս ընթացքով հեռաբնակ հայքս իրարու կը մօտենանք, իրարու միտք, սիրտ, նպատակ կ'իմանանք և տարուէ տարի աղբոյին միութեան և բարօրութեան նկատմամբ նոր նոր յաղթանակներ տանելու կ'յաջողենք: 3

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՐՈՒՍԽՈՒ ՄԱՆ ՏԷՐՈՅՆԵՑ ՊԱՏՈՒՆԵԼԻՆՆԵՑ

Պատուելին ցուցնելու համար թէ չա՞ր քրիստոնեայք ալ որդիք Աստուծոյ են , անառակ որդին օրինակ կը բերէ . չխորհի՛ր կամ մանաւանդ չզիտեր խեղճ Պատուելին թէ անառակ որդին ոչ թէ չա՞ր քրիստոնէի օրինակ է , այլ ապաշխարող մեղաւորի՝ որ երկնաւոր Հօր զիրկը կը դաւնայ , և այս մտօք ըստած է այն խօսքը զոր Պատուելին իբրեւ ապացոյց իր անձունի վարդապետութեանը մէջ կը բերէ . «Այս որդի իմ մեռեալ էր և եկեալ» : Բայց յառաջ երթանք :

Պատուելին նոյն յօգուածին մէջ խօսքը յառաջ տանելով կ'ըսէ . «Բողոքականները ճշմարիտ քրիստոնեայ կ'անուանեն քրիստոնէութեան արժանի բարի վարք ունեցողները . ուղղափառք այսպիսիները բարի քրիստոնեայ կ'ըսեն , չար վարք ունեցողները չար քրիստոնեայ կ'անուանեն» : Մեր կրօնապէտ Պատուելին հոս ալ կը սխալի : Պէտք է զիմանալ որ ընդհանրապէս քրիստոնեայ բառը երկու նշանակութիւն ունի . մէյ մը կը նշանակէ մերտեալ մարդ կամ ով որ հեթանոս , Հրեայ և կամ Մահմէտական չէ , այս մտօք բոլոր Հայք , բոլոր Յոյնք , բոլոր Գաղղիացիք քրիստոնեայ կը կոչուին : Երկրորդ՝ քրիստոնեայ ըսելով , յանձուկ միտս կ'իմացուին բարեպաշտ քրիստոնեայք , այսինքն անոնք որ ունին թէ՛ ուղղափառ հաւատք (ըստ դաւանութեան իւրաքանչիւր եկեղեցական դրութեան) և թէ քրիստոնէական անստղիւտ բարոյական : Արդ՝ բողոքականք ալ առաջին մտօք քրիստոնեայ կ'անուանեն բոլոր քրիստոնեայ ազգեր , իսկ երկրորդ մտօք քրիստոնեայ կ'անուանեն ոչ թէ լոկ քրիստոնէութեան արժանի բարի վարք ունեցողները , այլ անոնք որ , ինչպէս կ'ըսեն , ոչ լոկ 'ի ջրոյ այլև (ըստ Յովհաննու աւետարանին) 'ի Հոգւոյ ծնած են , զորս վերստին ծնած կամ նորոգուած ալ կ'անուանեն : Ստորոգ է որ բողոքականք (յէթ շատ խիստերը) չեն ընդունիր թէ Արեւելեան և Արեւմտեան եկեղեցեայ՝ այսինքն բողոքական չեղող եկեղեցեայ մէջ 'ի Հոգւոյ ծնեալ քրիստոնեայք կրնան

*Տես երես 521 :

ըլլալ, կամ, ուրիշ բառերով ըսենք, այն եկեղեցեաց մէջ դանուողներուն յաւիտենական փրկութիւնը կ'ըլանան, ուստի և զանոնք անուամբ միայն քրիստոնեայ կ'անուանեն, այս պատճառաւ որ այն եկեղեցիները Սրբոյ պատկերներուն և մասունքներուն կրօնական յարդութիւն կ'ընծայեն, այսինքն անոնց առջև ծունր կը դնեն, աղօթք կ'ընեն, խոսնկ կը ծխեն, մոմ կը վառեն, սուրբերը բարեխօս կը բռնեն, և այլն, ուր բողոքականք այս բաներուն համար Ս. Գրոց հակառակ է կ'ըսեն: Թէ այս բաներուն համար Արևելեան և Արևմտեան եկեղեցեաց մէջ իրօք փրկութիւն չկայ, թէ այսպէս ըսելը չափազանցութիւն է, այս կէտը մէկդի թողունք: Բայց թէ երկրորդ մտօք, այսինքն իրապէս քրիստոնեայ ըլլալու համար ոչ լոկ 'ի ջրոյ' այլ 'ի Հոգւոյ' ծնած ըլլալ կամ վերստին ծնած կամ նորոգուած ըլլալ կը պահանջուի, ասիկա ոչ թէ բողոքական' այլ քրիստոնէական, աւետարանական վարդապետութիւն է. եկեղեցւոյ հին հարք ալ այսպէս ըսած են, 'ի մէջ այլոց մեր Ս. Լուսաւորիչ հայրը, «Բացեալ զարդանդ աներևոյթ Հոգւոյն երևելի ջրով» . . . զլեցուցանել զամենեսեան լուսաւոր պատմութեան, որ Քրիստոնէական (Աղաթ. 306) . և «Եթէ ոչ որ ծնցի 'ի ջրոյ և 'ի Հոգւոյ' ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստուծոյ և ոչ Խրիստոսի» (Անդ, էջ 333):

Պատուելին իր յառաջաբանին մէջ կը խոստանար իր «ըստ բառականին» աղէկ զիտցած նիւթերուն մասին գաղափարաց օգնութիւն ընելու համար . . . քննութիւններ ընել, բայց կ'երևի թէ ուղղափառաբանութիւնը անոր «ըստ բառականին աղէկ զիտցած» նիւթերէն չէ. քանզի կը տեսնենք զժբախտաբար որ Պատուելին, թէ և, որպէս թէ ուղղափառութիւնն ինք միայն զիտէ, սա նա իբրև բողոքական կամ անկրօն կ'ամբաստանէ, դեռ աղէկ չցիտեր ոչ ուղղափառութիւնը, ոչ բողոքականութիւնը, ոչ կրօնքը, ոչ Սուրբ Գիրքը, ոչ Ս. հարք. իր եկեղեցւոյն հարց վարդապետութիւնն անդամ չցիտեր:

Գանք Պատուելոյն քննադատութեան երկրորդ յօդուածին: «Յերեսը (կ'ըսէ Պատուելին մեր Ս. Գրոց պատմութեան գաղափարին համար) խօսքին կարգը կը պահանջէր, որ սկզբնական մեղաց վրայ ալ խօսէր, զոր քաւելու համար մարգարա Տէրն մեր, և անոր քաւիչ խորհուրդ սահմանեց մկրտութիւնը, որով մարդիկ քրիստոնեայ կ'ըլլան: Չցիտեմ թէ քանի՜ գաղափար միտք կու գայ այս պակասը լեցնելը:»

Պատուելին սուտ կը խօսի, և կամ չցիտեր թէ ինչ է սկզբնական

մեղքը : Լատին աստուածաբանից բառով տնոր «կլբնական կոչած մեղքը յիշուած է մեր Ս. Գրոց պատմութեան համառօտ դասադրքին մէջ՝ տղայոց հասկընալուն յարմար պարզ խօսքերով : Ահա մեր խօսքը .

Հ. Ազամայ և Եւայի պատիժը մինակ մարմնաւոր էր :

Պ. Ոչ, նաև հոգեւոր էր, այսինքն իբր մեղա որ զրկուեցան անոնք շատ հոգեւոր շնորհներէ և յաւերժական երանութենէ, մինչև որ Քրիստոս Աստուծոյ Որդին եկաւ փրկել զմարդիկ, և հիմա անոր հաւատաշող բարեպաշտ քրիստոնեայք կրնան արայութեան խառնիք ըլլալ :

Ս. Գրոց պատմութեան համառօտ դասադրքի մը մէջ Պատուելոյն սկզբնական կոչած մեղքն իր հետեանօքը չէր կրնար ասիւ աւելի ընդարձակ յիշուիլ . ասիւ աւելին փնտռելու է ընդարձակ քրիստոնէական վարդապետութեանց մէջ, քանզի հոն է ասոր բուն տեղը : Մենք «կլբնական բառը միայն չենք դորձած սա պատճառաւ որ այս բառը բուն Լատին աստուածաբանից բառ է . Հայոց եկեղեցին, ինչպէս նաև ուրիշ արեւելեան եկեղեցիք, Ազամայ մեղք կ'անուանեն զայն, որ մի և նոյն բան է : Պատուելին կրնար ըսել մեզի համար թէ «կլբնական բառը դորձած չէ . սկզբնական մեղաց վրայ խօսած չէ ըսելը զրպարտութիւն է : Բայց Պատուելոյն այս զրպարտութիւնը նեւեղով, զանք անոր նորաձև աստուածաբանութեանը զոր կ'ընէ իր քննադատութեան այս երկրորդ յօդուածին մէջ :

Նախ՝ Քրիստոս «կլբնական մեղքը Կառելու համար մարդայաւ» ըսելը քրիստոնէական տեսութեամբ թերի խօսք մի է : Քրիստոս առնալ մեղք կը քաւէ, ոչ թէ սկզբնականը միայն : «Արիւնն Յիսուսի Քրիստոսի Որդւոյ նորա սրբէ զմեզ յառնայն մեղաց» (Ա Յովհ. Ա. 7) : Երկրորդ՝ «քաւելու համար Կարգացաւ» ըսելն նոյնպէս քրիստոնէական մտք անկատար խօսք է . քանզի կրնայ հասկըցուիլ թէ քաւութիւնը Քրիստոսի մարդանալովը միայն եղաւ, ուր, ինչպէս Պօղոս առաքեալ կ'ըսէ (Եբբ. Թ. 14) և ամեն Քրիստոնեայ կը հաւատայ, Քրիստոս քաւութիւն ըրաւ՝ խաչին վրայ իր արիւնը թափելով : Կարծենք թէ Ազամայ մեղքին համար սկզբնական բառը չգործածելէն շատ աւելի մեծ և մեղադրելի թերութիւններ են Պատուելոյն այս կցկաւոր և անյատուկ խօսքերը, և մեծ հերետիկոսութեանց կը տանին : Բայց այս թերութիւններն ալ ներենք Պատուելոյն (եթէ մեր ներելը միայն բաւական է) և զանք ուրիշ կէտի մը որ պիտի ցուցնէ թէ մեր բազմահմուտ քննադատն ինչ աստիճան տղէտ է քրիստոնէութեան ամենէն էական վարդապետութիւններուն :

«Տէրն մեր, կ'ըսէ Պատուելին, սկզբնական մեղքը քաւելու համար մարդացաւ, և քաւիչ խորհուրդ սահմանեց մկրտութիւնը, որով մարդիկ քրիստոնեայ կ'ըլլան:» Ար հարցնենք. «Բաւ ողբ Գրիստոս է թէ մկրտութիւնն է: Այս անպիտան խօսքին մէջ կամ հակասութիւն կայ, և կամ Չամուրճեան աստուածաբանը հինգերորդ աւետարան մը դառն է, այսինքն՝ թերևս ըսել կ'ուզէ թէ Գրիստոս մարդացաւ սկզբնական մեղքը քաւելու համար, և ետքը միտքը փոխելով իր աեղը մկրտութիւնը թողուց քաւիչ: Եթէ այս չէ Պատուելոյն միտքը, ուրեմն հակասութիւն կայ անոր վարդապետութեանը մէջ: Ըսել թէ Գրիստոս «մարդացաւ սկզբնական մեղքը քաւելու համար» և ետքը դառնալ ըսել թէ «քաւիչ խորհուրդ սահմանեց մկրտութիւնը» հակասական և տղիտական վարդապետութիւն է. և եթէ Պատուելին իբրև Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատք կը հանէ իր այս անանդի վարդապետութիւնը, մենք կը բողոքենք բոլոր զօրութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ղլխոյն, պատրիարքաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից, բոլոր Հայ քրիստոնեայ աղջին, թէ Չամուրճեան պատուելին Հայաստանեայց եկեղեցին խայտառակելու ելած է Գրիստոսնայ աշխարհի առջև, և Հայոց աղջին մէջ ոչ թէ աստուածաբան, կրօնապետ, քննադատ, այլ համբակ ըսուելու անդամ արժանի չէ:

Արդարև, ըստ Ս. Գրոց և ըստ սուրբ հոգւոյ, կ'ըսուի թէ մկրտութեամբ մեղաց թողութիւն կ'ըլլայ. բայց չըսուի թէ մկրտութիւնը քաւիչ է: Քաւութիւնն ու թողութիւնը իրարմէ շատ տարբեր բաներ են: Գրիստոս միայն է քաւիչ, և քաւութիւն ըրած է մարդոց համար իւր արևանը խաչին վրայ թափելով, և մարդիկ հաւատալով անոր կ'ազատին Սատանային դերութենէն և կը հաշտուին Աստուծոյ հետ. բայց այս միայն բաւական չէ թաղութեան և փրկութեան համար. պէտք է որ հաւատալէտք մերկանան նաև հին մարդն իր զործքերովը, և զղենուն նորը՝ որ Գրիստոսի պատկերին նման է, և ցուցնեն հողւոյն պառնդները որ են «սէր, խնդութիւն, խաղաղութիւն, երկայնմտութիւն, քաղցրութիւն» այլովքն հանդերձ, ինչպէս կը թուէ Առաքեալը Գաղատացւոց թղթոյն մէջ (Գլ. Ե, 22): Բայց այսպէս նորոգուելով՝ նոր մարդ ըլլալով՝ հողւոյն պատկերը բերելու համար կարօտ են Հողւոյն Սրբոյ սրբարար շնորհքին. արդ՝ այս սրբարար շնորհքը կ'ընդունին Գրիստոսի հաւատացողները մկրտութեամբ: Ուստի Գրիստոս ոչ թէ, ըստ Պատուելոյն, մկրտութիւնը քաւիչ խորհուրդ սահմանեց, այլ, ըստ վարդապետութեան Առաքելոց և համ-

ընդ սրբոց հարց, Բրիտոս սահմանեց որ իրեն հաւատացողք մկրտուելով ընդունին Հոգւոյն Սրբոյ սրբաւար շնորհքը որ Ս. Գրոց լեզուա նաեւ Հոգին Սուրբ ընդունիլ կ'ըսուի: Այսպէս Բրիտոս և Հոգին Սուրբ կը զոգորնթանան, ըստ վարդապետութեանց Ս. Գրոց և հարց՝ մարդուս փրկութեանը մէջ, մին՝ իբրեւ քաւիչ հաւատով, և մյուսն՝ իբրեւ սրբացուցիչ մկրտութեամբ: Ինչպէս որ հաւատաքն պայման է Բրիտոսով Աստուծոյ հետ հաշտուելու, այնպէս ալ մկրտութիւնը պայման է նորոգուելու կամ նորէն ծնանելու Հոգւով Սրբով, և այս երկու բանով կ'ըլլան մարդիկ քրիստոնեայ, ոչ թէ լի մկրտութեամբ, ինչպէս կը պատուաի Պատուելին համոզել, և անոր այս Ս. Գրոց միտքէն և հոգիէն զուրկ նիւթական վարդապետութեան արդիւնքն է որ ամբարիշտ մարդիկ անգամ, բաւական է որ մկրտուած ըլլան, Աստուծոյ որդիներ կ'ուզէ ընել, հակառակ ուղիղ բանի և վկայութեան հարց, ինչպէս տեսանք մեր նախնիքաց յողուածին մէջ:

Բայց թէ ճշմարտապէս քրիստոնեայ և շնորհօք որդի ըլլալ Աստուծոյ, վերոյիշեալ երկու բանին՝ այսինքն Բրիտոսի հաւատալու և մկրտութեամբ Ս. Հոգին ընդունելու մէջ կը կայանայ, ասկէ յայտնի է որ Ս. Գիրք և հարք միշտ հաւատք և մկրտութիւն մէկտեղ կը յիշեն, երբ քրիստոնեայ ըլլալու վրայ կը խօսին: «Որ հաւատայ և մկրտի, փրկեցի» (Մարկ. Ժ. 9. 16): Եւ Աղաթանդեղոս Լուսաւորեցի պատմութեան վերջը կ'ըսէ այս Հայրապետին համար. «Լուսաւորեաց զսիրտ խաւարեալս Հայաստան աշխարհիս հաւատով և մկրտութեամբ» (Աղաթ. 1): Եւ թէ Ս. Հոգին ընդունելու նկատմամբ կը յիշուի մկրտութիւնը, յայտնի է անթիւ վկայութիւններէ, որոցմէ քանի մը հատ միայն յիշենք: «Մկրտեցի իւրաքանչիւր ոք ՚ի ձէնջ, և ընկալցի զսուրբ Հոգւոյն Սրբոյ» (Գործ. Բ. 38): «Եւ դուք իբրեւ լուսաւորք զբանն ճշմարտութեան . . . հաւատացեալ կնքեցայք Հոգւոյն Սրբոյ աւետեաց, որ է առհաւատչեաց ժառանգութեան մերոյ ՚ի փրկութիւն» (Եփես. Ա. 13, 24): «Մի՛ տրոմեցուցանէք զՀոգին Սուրբ Աստուծոյ որով կնքեցարուք յառուրն փրկութեան» (Եփես. Գ. 30):

Այսպէս կը սորվեցնեն Ս. Հարք, այսպէս սորվեցուցած է նաեւ մեր Լուսաւորիչ հայրը, այսինքն՝ նախ թէ մկրտութիւնը Հոգին Սուրբ ընդունելու համար է, երկրորդ՝ թէ այսպէս մկրտուողը նոր ծնունդ կ'ըլլայ, և երրորդ՝ թէ Հոգին Սուրբ նոր կամ վերստին ծնածը կ'ըզգեցուցանէ հոգեւոր շնորհքներով: Ահա անոր խօսքը. «Բաւեալ զարդանդ անբեկնով Հոգւոյն երեւելի ջրով, նոր ծնունդ՝ նորաւ

փետուր զարդարեալ միւսանդամի ծննդականութիւն առաջանին, զղե-
ցուցանել զամենեւեան լուսաւոր պատմութեանօք որ վերստին ծնանկոյն»
(Աղաթ.) :

Պատուելին նոյն յօդուածին մէջ կ'ըսէ թէ «բողոքականք սկզբնա-
կան մեղք չեն ճանաչեր, և մկրտութեան խորհրդոյն քառիչ զօրութիւն
ունենալուն չեն հաւատար» : Արեւի թէ Պատուելին, ինչպէս իր ե-
կեղեցւոյն նոյնպէս ուրիշ եկեղեցեաց վարդապետութիւններուն անտե-
ղեակ է բողոքովին : Եթէ սկզբնական մեղք ըսելով պիտի խմանանք Ա-
ղաթայ մեղքն ու անկումն որուն հաղորդ եղաւ անոր բոլոր սերունդը,
բողոքականք ասիկա կ'ընդունին և անդին ալ կ'անցնին : Կսկ մկրտու-
թեան զալով, բողոքականք մկրտութիւնը թէ և կ'ընդունին իրեւ
խորհուրդ և կը զտրծադրեն, բայց անոր մէջ ջուրին շատ կարեւորու-
թիւն չեն տար, և կ'ըսեն թէ ջուրն այն խորհրդին նիւթական մասն
է, անոր էական մասը Հոգւոյն Սրբոյ ներդրածութիւնն է. և կը մե-
ղադրեն արեւելեան և արեւմտեան քրիստոնեաները, այսինքն Յոյն,
Հայ և Ասորի եկեղեցիները թէ ասոնք Հոգւոյն Սրբոյ ներդրածու-
թեան կէտը մոռնալով ջրով մկրտութիւնը միայն բռնած են : Բայց ա-
րեւելեան և արեւմտեան եկեղեցիք, մկրտութեան մէջ Հոգւոյն Սրբոյ
ներդրածութեան վարդապետութիւնն առանց մոռնալու, ջուրն այս
ներդրածութեան իրեն առանց որոյ ոչ պայման կը համարին : Սա ալ
պէտք է խոստովանիլ որ Պատուելոյն պէս քաջ աստուածաբաններ,
առ աղիտութեան կամանդուշութեան այնպիսի ուսմանական կերպով կը
խօսին մկրտութեան վրայ, որ առիթ կու տան բողոքականաց այն մե-
ղադրութիւնն ընելու :

Արեւելիք վերջ տալ մեր խօսքին՝ պատասխան տալով Պատուելոյն
քննադատութեան երրորդ յօդուածին . . . *

Պատուելոյն իբր ՅՈ յօդուածէ բաղկացեալ քննադատութեան Յ
յօդուածին միայն պատասխան տուինք, և այսչափ բաւական կը հա-
մարինք, քանի ի նախ ժամանակ չունինք կենալ պատասխան տալ չնչին
առարկութիւններու, երկրորդ՝ կը խնայենք մեր ծերունի բարեկամին :
Նախ սորվիլ և ասլա խօսիլ, այս է ամեն իմաստնոյ նշանաբանը :

Պատուելին շատ աղէկ գիտէր թէ մեր պատմութեան մէջ ոչ բողո-
քականութիւն կայ, ոչ մանիքէութիւն, և ոչ որ և իյէ կրօնական դրու-

* Ս. յօդ յօդուածին քննադատութիւնն՝ որ գլխաւորապէս դժբաղդութիւն և
պատարագ բառերուն վրայ կ'դառնայ, այնչափ կարեւոր չդատելով՝ զանց
ըրինք տպագրելու : Ծ. Խմբ.

Թեան կամ աղանդոյ վարդապետութիւն, այլ թէ անիկա Աստուածաշունչին պարզ պատմութիւնն է, բայց և այնպէս, թեւադրութենէ մը շարժեալ, ուղեց ճմլել մեզ իր հզօր գրչին ղօրութեամբը: Բայց ոչ թէ Պատուելոյն մեզի դէմ յայտնած այս բարեսիրտ զոյգումը, այլ ինչպէս զրեթէ ամեն տեսակ բարձրագոյն դիտութեան, նոյնպէս կրօնականին մէջ աղղին տակաւին շատ ետ մնացած ըլլալուն նշաններն են որ զմեզ կը վշտացնեն: Ար լենք թէ ոմանք կ'ուզեն եղեր որ Հայք ամեն եկեղեցական ուսում սուրբ եկեղեցոյ մէջ սորվին, ոչ թէ Գերմանիա կամ Ռուսիա որ և իցէ քան զմեզ շատ դերազանց քրիստոնեայ աղղի մը մէջ: Մենք չենք զիտեր թէ ոմանք է այս սուրբ եկեղեցին որուն մէջ Հայք պիտի սորվին եկեղեցական ուսմունք: Աթէ պատմութիւն չենք զիտեր, սորվինք: Մենք միշտ կաթնակեր ենք, միշտ օտար կուրծք պէտք եղած է մեզ գիեցնելու: Մեր կը գիմէին մեր նախնի եկեղեցոյ հարց իրենց եկեղեցական ուսումը սորվելու, և երբ այն զիմումը դադարեցաւ, ի՞նչ եղաւ:

Կամ «օտարազգիք» մեզի պիտի դան մեր մէջ Քիւրնց կրօնական ուսումը տարածելու» և կամ մենք անոնց երթալու ենք. այս երկուքին ոմանք օգտակար է մեզի: Անոնք որ զոյգ աշուրներով Գերմանիա աստուածաբանութիւն սորվելու մէջ աղղային եկեղեցոյ կործանումը կը տեսնեն, եթէ անգամ մը բանային իրենց աշուրները, այն կործանումը պիտի տեսնէին իրենց մոլեռանդ տղիտութեանը մէջ: Հին և նոր պատմութիւնը կը սորվեցնէ մեզի թէ աղղերու կոյր անձնահաճութիւնը շատ անգամ կործանած է զանոնք: Այն ատեն կը զիտնայ մարդ իր արժէքը, երբ գիմացինին արժէքը կը ճանաչէ: Գիտնանք ուրեմն թէ, ոչ միայն աշխարհային՝ այլ և քրիստոնէական դիտութեան և դործունէութեան մասին ուր ենք մենք, և ուր Եւրոպայի և Ամերիկայի այն մեծ քրիստոնեայ աղղերը, այն ատեն պիտի փափաքինք որ ոչ Եւրոսաղէմի միայն, այլ և Աոստանդնուպօլսոյ գալու Պատրիարքը զըկէր ոչ մէկ, այլ շատ վարդապետներ այն աղղերուն մէջ քրիստոնէական ուսմունք սորվելու. այն ատեն, չլիանանք, այն ատեն ոչ թէ բողոքականութիւն կամ պապականութիւն պիտի մոռնէ աղղին մէջ, այլ պիտի դայ ստուղիւ Սահակեան և Մեսրոպեան դարը աղղային եկեղեցւոյն համար:

Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՀԵԱՆ

(Մաս Ե)

ՋՄԻՒՌՆԻՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Մեր նախորդ թերթով քրած խոստման համեմատ՝ հետեւեալ նամակը կ'հրատարակենք .

... Խմբագիր ,

Տարակոյս չունինք որ ազգին ծանօթ ձեր անկողմնապահ գրիչը պիտի գործածէր այս պարագայիս մէջ 'ի պաշտպանութիւն ազգային իրաւանց եւ Սահմանադրութեան , որու գործադրութիւնը վտանգի մէջ է : Եթէ մեր Եկեղեցւոյ եւ Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց մէկն է ծայնից առուելութիւնը , չեղած է ժամանակ մ'որ այս սկզբունքն այսպիսի ոտնակոխ եղած ըլլայ որչափ ներկայ ազգային անցից մէջ : Ազգ. Քաղ. ժողովն ժողովրդեան մեծագոյն մասին հետ միակ խնդիր մ'ունի , այս է Գեր. Եղեսեանի տեղապահութեամբ Սահմանադրութիւնը գործադրել տալ , եւ այս խնդիրն՝ որ քանի մ'անգամ Եկեղրոնական վարչութեան ծանուցաւ բազմաստորագիր հանրագրութեամբ , տակաւին գործադրութիւն գտած չէ : Մենք՝ որ չորս արհեստաւորաց դասուն վարպետները գտնուելու պատիւն ունինք եւ գրեթէ բոլոր ժողովրդեան փափաքսնաց արծագանքն ենք , ահա այս գրով ձեզի կ'յայտենք եւ կ'փափաքինք որ ձեր ճշմարտասէր թերթով հրատարակէք որ մեր օրինաւոր պահանջման մէջ հաստատ կեցած ենք եւ չենք կրնար ընդունիլ Գեր. Եղեսեանէ զուրս ուրիշ տեղապահ մը :

Այս մասին Եկեղրոնական վարչութեան ընելիք տնօրէնութեան անհամբեր կ'սպասենք վստահութեամբ որ արդարութիւնը պիտի յաղթանակէ անշուշտ :

Զմիւռնիս , 24 դեկտեմբեր 1873 :

(Չորս արհեստաւորաց Խմբ. Խեմ.)

Ինչպէս այս նամակէն՝ նոյնպէս առ. Եկեղրոնական վարչութիւնն ուղղեալ հանրագրէն ակնյայտնի կ'երևի որ ժողովուրդն երկու խնդիր ունի . մինն է վիճակիս մէջ Սահմանադրութեան գործադրութիւնը , միւսը Գեր. Եղեսեանի ձեռք գործադրութիւնը , ըստ որում անոր բռնի վերադարձն ազգային իրաւասութեան բռնաբարութիւն եւ ազգային պատուոյն դէմ մեծ արատ մը կ'համարի : Արդ՝ առաջին խնդիրն ինքնին կրնայ լուծուիլ , վասն զի ժողովուրդն իր գիւրբով ցոյց առաւ որ ապօրինաւորութեան թշնամի է , վասն զի նոյն իսկ անոնք որ կրից բորբոքման ժամանակ ապօրէն ընթացքի մէջ դանդաղեցին՝ Սահմանադրութեան լուծը կրելու պիտի գիջանին՝ թէ ոչ համոզմամբ դէթ իրենց տարած անախանձեւ լիազօրեանակին ծանրութիւնն ամփոքելու համար : Ուրեմն այս մասին համաձայնութիւն զոյացընել յուսալի լինելով Եկեղ. վարչութեան մեծ գործ մը չմար ընելու :

Իսկ միւս խնդրոյն զալով՝ դիմադրութիւնը կ'շարունակուի , եւ

Վեգր. վարչութեան պարտքն է օրինաւոր լուծում մը տալ անոր, եթէ չուզեր իզմիրիջի հայը բոլորովին ազգ. Պատրիարքարանէ հեռացնել, և իր սլաշածախարութեան առաջին քայլը ծուռ առնելով՝ ծանր քննադատութեանց ենթարկուիլ: Եւ ըրաւ մինչև ցարդ: Գեր. Եղեւեանի հալածական վերադարձն ՚ի մայրաքաղաքն Ազգ. Պատրիարքարանի իրաւասութեան դէմ՝ ծանր իրողութիւն մը համարելով, այն ինչ Վեգր. վարչութիւնն սոյն իրողութիւնը քննելու կ'երէր որ արտաքին ծանրադոյն միջամտութեան և մէջէ մէջ կնճռոտ խնդիրներու կ'հանգիւսէր, այնպէս որ այս պիտարութեանց առջև վհասելով բուն խնդիրը կ'մոռնար և տեղոյս ժողովրդեան ձայնը չլսելու զարնելով՝ նոր քննիչ մը զրկելու կ'մտադրէր, երբ տեղոյս ժողովրդեան պատգամաւորները վրայ կ'հասնին, խնդրոյն բոլոր պարագաներն Վեգր. վարչութեան առջև կ'պարեն, անոր արամադրութեանց նոր ուղղութիւն մը կ'տան և վճռական պատասխան մը կ'սկսանքէն:

Այն ստեն Վեգր. վարչութիւնը քանի մը տնօրէնութիւններ կ'ընէ՝ կ'որոշէ Գրեր. Եղեւեան տեղապահ ճանչել միշտ, անոր դէմ բողոքողներն Բ. Դրան միջոցաւ Կ. Պօլիս հրաիրել զատի, տեղոյս Գաղ. ժողովոյ վրայ աւելցած երեք անդամներն իբրև անվաւեր մերժել տալ և ՚ի վերջէ անոր դիր մ'ուղղել ժողովրդեան պատգամաւոր Մեծ-Յովհաննէս Միրզայեանի ձեռօք, որ արդարեւ այս պարագայիս մէջ բռնած խոհական և անձնուէր ընթացքը դովեստից արժանի է:

Ահաւասիկ յիշեալ նամակին պատճէնը.

Մեծապատիւ Ատենապետ Ազգային Քաղ. ժողովոյ Զմիւռնիոյ, Զմիւռնիոյ ազգային վերջին անցից ու յուզմանց վրայ տեղեկութիւն տալու եւ պէտք եղած տնօրէնութիւնները խնդրելու պաշտօնով Քաղաքական ժողովոյդ կողմէ կարգուած երկու պատգամաւորք, Մեծ. Յարութիւն Էֆ. Սըվազլեան եւ Յովհաննէս Էֆ. Միրզայեան, Եւրոնտիւան վարչութեան ներկայացան ժողովոյդ յանձնարարական գրութեամբը եւ հաղորդեցին Զմիւռնիոյ մէջ տեղի ունեցած անցից մանրամասն հանգամանքներն, ու այն ջերմագին իղծն, զոր Քաղաքական ժողովդ եւ Զմիւռնիոյ ողջամիտ Հայ հասարակութիւնը կ'տածէ վիճակային գործոց բարեկարգութեանը եւ սահմանադրական ուղղութիւն մը ստանալու մասին:

Ազգ. Եւգր. վարչութիւնն ալ մի եւ նոյն ոգով եւ զգացմամբ համակուած՝ արդէն Գեր. Եղեւեան սրբազանի մայրաքաղաքս դառնալէն ետեւ՝ իր բոլոր ուշադրութիւնը Զմիւռնիոյ ազգային գործոց վիճակին վրայ դարձուցած էր եւ այն ինչ խնդրոյն բոլոր պարագաները իւր գիտութեան հասան ու վերահասու եղաւ գործոց վիճակին, անմիջապէս մտածեց եւ հետզհետէ սկսաւ գործադրել այն միջոցներն ու կարեւոր տնօրէնութիւններն, որոցմով Եւգր. վարչութիւնը կը կարծէ ռապիովել ոչ միայն ազգային Մահմանադրութեան անկերի գործադրութիւնը, Զմիւռնիոյ ժողովրդեան հանրական շահերն ու

իրօտունքն, այլեւ խաղաղութիւնը, որ ժողովուրդներու զարգացման էական մէկ տարրն է եւ անոնց ամենամեծ զերավիզը:

Զմիւռնիոյ Պատուարժման պատգամաւորներն ՚ի վերադարձին կրնան լիութիւն տեղեկութիւններ հաղորդել Ձեզ Ս.զգ. վարչութեան ՚ի գործ դրած տնօրէնութեանց վրայ եւ անոր տրամադրութեանց եւ շրջից առջեւ անշուշտ Պատուարժման Ժողովը կը կրկնապատկէ իւր բարոյական արիւթիւնը, զոր ցոյց տուաւ զարդ օրինաւորութեան համար, իւր պաշտօնը կը շարունակէ անստան, կէտ նպատակի բռնելով իրեն միշտ Զմիւռնիոյ ժողովրդեան անդորրութիւնը եւ ազգային գործերու բարտրումը, որոց նաեւ կը ցանկայ Նեպր. վարչութիւնը եւ չինացիք երբէք իւր ջանքերն այս մասին:

Մնամք աղօծալուսր Պատրիարքական Տեղապահ
14 յունվար 1874 ՆՈՎՈՂԱՅՈՍ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԱՂԱՍԵԱՆ
 ՚ի Պատրիարքարանի Հայոց Կ. Պօլիս:

Բայց՝ ըստ մեր կարծեաց՝ ոչ վերոյիշեալ որոշումներն և ոչայս պաշտօնական նամակը բուն խնդրայն ժողովրդեան պահանջած կերպով լուծման համար բացորոշ երաշխաւորութիւններ չեն բնծայեր: Եղեսէանը պիտի դառնայ թէ ոչ. այս է խնդրոյն էական կէտը: Աեդր. վարչութեան նամակը շատ աղւոր կ'իջօրի խաղաղութեան և յառաջագիւծութեան օգուանները, կ'զօլէ Քաղ. ժողովին արիւթիւնը, և շատ բաներ կ'խոստանայ՝ առանց յառուկ բան մը խոստանալու: Լաւաղոյն է ըսել այդ կամ ոչ, քան թէ ամբողջ ժողովուրդ մ'անստուգութեան և սրտմտութեան դատապարտել: Բայց պէտք է արդար լինիլ, Աեդր. վարչութիւնը կարող էր մէկ հարուածով կարել այս հանդիցը, զոր կին մը կատցէ: Կան խնդիրներ որ արտաբուստ պարզ և զիւրալոյծ կը թուին, բայց երբ ՚ի մօտօտ կ'զիտես որ անյայտ մատով մ'անոնց խորը դաւ ու նենդ կ'սպրդին, այն ատեն չես զարմանար եթէ կ'կնճռտին, կ'գլխարանան և պարզութեամբ համար ժամանակի կ'կարօտին քան թէ փաստաբանութեան: Այս խնդրոյ կարգէն է և Զմիւռնիոյ խնդիրն, որու ի՞նչպէս և երբ լուծուիլը մեզի մոթ կ'երևի, վասն զի ազգային կերպարանը թողլով՝ քաղաքական երես մ'առած կ'երևի: Թերեւս այս մթով թիւնն զգալով՝ քսանի չափ աղցայիններ, չորս արհեստապետաց հետ ամսոյս 24ին Քաղ. ժողովին կ'ներկայանան և լուսաւորուիլ կ'ուզեն: Անդ զանուէլով, ինչպէս որ իմացանք, Մեծ. Յովհ. Միրզայեան՝ իր պատգամաւորութեան արդիւնքը կ'այտնէ և զանոնք համբերելու կ'յորդորէ՝ Աեդր. վարչութիւնը դորձին կարդադրութեան պատասխանատու ցոյց տալով: Բայց մինչև երբ կրնայ ժողովուրդը սպասել այս անստոյգ և անկայուն վիճակին մէջ, մինչև երբ մեր մէջ այս անհաշտ դրութիւնը պիտի շարունակուի ՚ի մնաս ազգային պատուոյ և շահոց: Ձկնայ արդեօք եղանակ մը, միջին ճամբայ ո՞րայս

վիճակին դարման մը բերելու և տարաձայն կարծիքներ իրարու հետ զօդելով զործն առաջ տանելու : Անշուշտ կայ և բանիբուն ու խոհեմ ազգայնոց կ'ընկնի զայն 'ի կատար հանել, վասն զի խնդիրն անձի վրայ չէ այլ սկզբունքի մը որ այսօր բռնաբարուած է : Այսօր ժողովրդեան սիրտը քանի մ'անիրաւ և ապօրէն զործողութիւններէ սաստիկ վերաւորուած է, և այս վէրքը կ'զայրանայ եթէ անգագար «Յաղթութիւն, յաղթութիւնը մերն է» խօսքն իր ականջին հնչեցնեն դիմադիր կողմէն : Ո՛չ, յաղթութիւնն ոչ ասոր, ոչ անորն է, այլ իրաց բնութեանն է, որ ստէպ զօրաւորազոյն կ'փրթի քան ամէն զօրաւոր կուսակցութիւն և փոխուելովը կրնայ այսօրուան անկարելին վաղը կարելի ընել : Ուստի մնացարծութեան տեղ ազգօղուտ զործունէութիւնն աւելի զովելի է, և եթէ կայ բան մ'որ իր բնութիւնը չփոխեր այս է արդարութիւնը, որու յարելով միայն կարող ենք մեծ յաղթանակ մը տանիլ :

ՄԱՀԱԳՈՅԺ

ՕՐԻՈՐԻ ՀՌԻՓՍԻՄԷ Ա՝ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Վարդ եւ շուշան մինչ քեզ համար վիթխին,
Եւ ջինջ նակտիդ պսակ ճիւսեղ նեպէին .
Շնորհ ու գեղ, բիւր ձիւք ու ձօն մինչ 'ի քեզ
Յանգ մրցելով վարչիչին, կոյսդ հեզ .
Մինչ հորիզոնդ անամկ, յստակ եւ պայծառ,
Քեզմով ազգին յոյս եւ պարծանք խոստանալ,
Մինչ վեշտասան գարունք մէն մին իր
Կարգին դրոշմեց դիմացդ իր վարդ շնորհալիր,
Մինչ հայրդ եւ մայրդ 'ի քեզ միայն կաթոգին
Զմայլելով փառս յոէին Արարչին,
Մինչ դաշտերու խոտերու մէջ իբր շուշան
Քու սեռիդ մէջ կը փայլէիր անմման . . . :
Վնջ մեր յոյսեր . . . իբրը երաց խաբուսիկ
Մեզ չոյելով անմերադարձ խոյս տուիք :
Թող այն վարդեր՝ որ քեզ համար ծաղկէին,

Բու չիրմիդ շուրջ մշտադաշար Թո՛ղ փթթին :
 Շնորհք եւ միջք՝ որ քու վրայ վաչկէին ,
 Քեզ կրկնակի անմահութեան հարուցին :
 Երկինք անշուշտ բիւր արժանեացդ 'ի փոխան
 Շնորհէ հոգւոյդ երանութիւն անվախման :
 Հարսանեկան առագաստին անժաման՝
 Յերկինս անշուշտ քեզ կը գտնես զուգական :
 Հրրեշտակներն անշուշտ հրաւեր կարդացին ,
 Որ այսպէս շուտ հրաժեշտ տուիր 'ի յերկին :
 Բայց թէ հոգիդ արդ երկնից մէջ կը հրճուի՝
 Անխնդ անշունչ ցուրտ չիրմիդ մէջ կ'աւնկալի՝
 Այլ յիշատակդ մէր սրտից մէջ անմահ է ,
 Յորչափ հոգմունք սուչեն , երկինք արտաւտէ :

20 յունվար 1874 :

Պ. ՆՇԱՆ ՄԻՐԶԱ

Նոր տարին գտուն և սպալի նշաններով երեցաւ մեզ՝ զմիւսնաբնակ
 Հայոցս : Մէկ կողմէ երկրպագութեան ողին խիղճերն ու սիրտերը
 պաշարելով՝ ճշմարտութեան և հայրենասիրութեան ձայնն անլսելի կը
 թողուր , միւս կողմէ անագորոյն մահն նորաբոյս , կայտառ , առոյգ և
 ընտիր մերազնէից կենաց թելը կ'կտրէր , և ամենուն սիրտը սև քօղով
 մը կ'ծածկէր :

Սրտաբուլի արտօսը մը դեղանշոյլ ծաղկի մը , օրիորդ Հռիփսիմէ
 Ա. Կարապետեանի տալէն ետև՝ չենք կրնար սուանց յիշատակութեան
 անցնիլ քանի մ'երևելի հայ քաղաքացիներ որ այժմ յափտենականու-
 թեան մէջ կ'հանդիսն :

Այն ինչ Յովհաննէս աղա Գ. Սուլթանեան , այս քրիստոսասէր ,
 ողորմած և ընտանեւէր ծերունին , որ աղցին բաւական ծառայութիւն-
 ներ մատուցած էր , իր 78²/6ամեայ կեանքը կ'կտրէր յունվարի 5ին , որ
 Մեծ. Յարութիւն Գ. Քէօլէեան մահուան ճարակ կ'ընկնէր 'ի հասա-
 կի 45 ամաց : Այնուաբարոյ այր , իր կենցաղավարութեամբ ամենուն
 սիրելի , զորովազուր չայր՝ իր ընտանի կենօք՝ առաքելի ամուսնոյ և
 բարեկիրթ զաւակաց նեցուկն ու միթարութիւնն , Յարութիւն Քէօ-
 լէեան ոչ միայն տեղական կառավարութեան ատենաներու , այլ աղղա-
 յին ժողովներու մէջ պաշտօն վարած՝ և իր հաշտասէր ոգւով , բանի-
 բուն մտքով , անձանձիր ժրութեամբը՝ կենցաղազէտ մարդու և հայ-
 րենասէր հայու անուն ստացած էր , այնպէս որ իր կորուստը շատ
 զգալի եղաւ ժողովրդեան :

Ոչնուսող մեծ կորուստ մ'ունեցանք Մեծ. Խաչատուր Աղաղարեանի մահոտամբը : Իր դամբանին առջև պէտք է որ ամէն կիրք և պաշարում լռեն ու միայն գութն ու ճշմարտութիւնը խօսին : Մեծ. Խ. Աղաղարեանի բազմազան ձիրքն ամենուստ ծանօթ են , թէ քաղաքային և թէ աղային գործոց մէջ ընդ երկար մեծ դեր խաղացած է , և իր կայութեամբ , Ամերիկայի հիւպատոսարանի թարգմանչութեան սլաշ-տօնէն վայելած ազդեցութեամբ և իր գաղղիարէն Քէֆէրժ լրագրով քաղքիս մէջ իբր գօրութիւն մը դարձած էր , որու առջև շատեր կ'սոհնարէին : Ստիպն այս քաղաքս՝ իր ճարտարամտութեան , անձանձիր գործունէութեան և փառասիրութեանը համար շատ նեղ կ'դտնէր , արտակերպն անձնականութիւն մ'էր նա որ միշտ ուղիղ զծով մը նպատակի մը հասնելու փորձը զուհակութիւն կ'համարէր : Իր անունը նշանաբան մ'էր , գրօշակ մ'էր , որու հովանիին ներքեւ կ'գումարուէին իր ջերմ կուսակիցներն յաղթութեան երթալու վստահութեամբ , և որ վերջին օրերն միայն դասալիքներ կ'տեսնէր , վասն զի երկրի մի սկզբունք մը կ'ծածկէր : Իր խորհուրդն երբեմն սլաղաւմ'էր որ աղ-պային խնդիրներու և ժողովներու վրայ կ'ներդործէր և եթէ հանրա-կան շահույց միշտ նպատակաւոր չէր , զէթ շարժում մը կ'գոյացընէր որ իր օգուտն ունէր : Գնաց նա , թէ և տակաւին իր առողջ հասակին մէջ , այն ինչ 48 տարեկան էր , և իր մահաւանքն ոչ միայն իր ազնիւ ընտանեաց այլ ժողովրդեան մէջ դատարկութիւն մը ձգեց , թողլով նաև յիշատակ մը զոր ապագայն աւելի լաւ պիտի դնհատէ քան թէ մեր զրիչը :

Քանի՜ ողբալի է նաև Տիկին Ս. Պալատանեանի մահը , որու վրայ հետևեալ յօդուածը զրկուած է մեղ 'ի հրատարակութիւն .

Յունվար 7 երկուշաբթի օրը՝ Իգլիւրի Հայ հասարակութիւնը ընտիր քաղաքացուհի մը , ընդարձակ զերգաստան մ'իր կարևոր մէկ անդամը և կարօտ ու աղքատներն իրենց մէկ գորովագութ խնամակալը կը կորսնցընէին : Ուստի զրեթէ ընդհանուր սուղի ու կսկիծի օր մ'էր այն օրը :

Ազնուափայլ տիկին Եղիսաբէթն էր աշխարհէ հրաժեշտ տալով յաւիտենականութեան սահմանները սրացող այս հազուադիւտ հոգին : Տիկին Եղիսաբէթ Պալատանեան , այն կատարուն և աւաքինի ամուսինը , այն ճաշխարհիկ մայրը , որ մայր մ'էր նաև ընդհանուր կարօտեւոյ , այն բարի քրիստոնեայն , այն զգայուն սիրտը , այն ուշիմ և ժրաղլուխ կինը , որու անունը յիշելը միայն , ինչպէս կը վկայեն ծա-

նօթք , տրդէն ներբողելէ զինքը , և զոր մէջերնէս ամէն մէկը՝ ապշա-
կան կամ ոչ՝ կը սիրէր , կը յարկէր , կ'ականածէր . այնչափ մեծ էր այն
բարոյական զօրութիւնը՝ զոր վեհ կենեբու այս տխրալը իրեն մօտեցող-
ներուն վրայ կը ներգործէր . և իմ էր այն որ աղատ մնաք այս ներ-
գործութենէ : Քանզի ստուգիւ հասարակ ողի մը չէր հանդուցեալը ,
բիւր բարեմասնութիւններով զարգարուած՝ ոչ միայն իր ընտանեկան
շրջանին մէջ պարտուցն անձնուէր կենդանի օրինակ մ'էր , այլև զթե-
թէ մայր մ'էր նա հասարակաց , և իր խնամքն 'ի հարկին ամենուն
վրայ կը տարածուէր՝ անժխտելի իրաւունքներ վաստակելով ընդհա-
նուր երախտադիտութեան վրայ :

Սակայն որովհետև կենցաղի մէջ ոչ ոք կրնայ աղատ մնալ ցաւ ու
տառապանք , տիկին Եղիսաբէթ Պալատանեանն ալ թէև ընտրեալ
հոգի մը , և թերևս ըստ որում ընտրեալ հոգի մը — Ետու զտիրելին
իմ 'ի տանջանս — տիկին Եղիսաբէթն ալ ընդհանուր տուայտէն իր
բաժինն ունէր : Չորս հինգ տարիէ 'ի վեր ախտի մ'ենթակայ եղած ,
դաժան և անողոք ախտ մը , չարաչար կը տանջուէր երանելին , քրիս-
տոնէական հիանալի համբերութեամբ մը ժուժալով անտանելի տա-
ռապանաց , մինչև որ անթերի հատադիւ մ'իւր հոգին աւանդեց առ
Աստուած , որ անշուշտ՝ մարդկօրէն գործած սխալանալը քառութիւնը
այս աշխարհի մէջ կատարել տալով՝ իբր անբիծ և անսողիւտ հոգի մը
իւր ծոցը կ'ընդունէր զինքը :

Չորս զաւակ կը թողու այս զաւակասէր ընտիր մայրը , չորս զաւակ՝
որք իրենց տոաղած կրթութեամբ և կենցաղադիտութեամբ մէյմէկ
կենդանի վկաներ են անոր մայրական չնաշխարհիկ կատարելութեանց ,
և որք այսպիսի դառն կորուստի մը վրայ այսօր անմխիթար սուղի մէջ
կը դանուին : Աստուած իմ , ինչո՞ւ այս դառն բաժալը այսպէս տալա-
ժամ կերպիւ քամել տայիր անոնց . . . : Սակայն խոնարհինք քու նա-
խախնամական անհասանելի խորհուրդներուդ առջև :

Եւ դու մաքուր և անբիծ հոգի , դու որ բարի օրինակներովդ ամե-
նուն շինութեան կը ծառայէիր , դու որ խրատներովդ մեզ կ'ուղղէիր ,
խորհուրդներովդ մեզ կը լուսաւորէիր , դու որ խնամքներդ ամենուս
վրայ կը սփռէիր , իբր մայր կաթողին , ինչպէս որ էիր իսկ , հսկէ՛
միշտ մեր վրայ իբր պահապան հրեշտակ մը , քանզի տարակոյտ չկայ
թէ հրեշտակներու կարգը կը դանուիս . իսկ մենք քաղցր յիշատակդ
սրտերնուս մէջ անմոռաց պահելով պիտի օրհնենք միշտ զքեզ , պիտի
օրհնենք սրտաղին , օրհնենք յաւիտեան :

Մ. Ն.

ԳԱՂԱԳԱԿԱՆ

Եւրոպայի գրեթէ բոլոր տէրութեանց մէջ զարմանալի շարժում մը կամ յետաշրջութիւն մը կ'տիրէ : Կրօնը քաղաքականութեան վրայ ներգործելու կ'ճգնի և ամէն յետադիմական տարրեր անոր կ'փարին որոպէս զի ժողովրդոց ազատական ձգտումներու առջև թուա՞մը մը կանդնեն և զանոնք ըստ հաճոյս վարեն : Մտաց այս տրամադրութիւնը տեսնելով՝ կղերն , որ ամէն տեղ նոյն միաստեական հակումներն ունի , անկից օգուտ քաղելու համար ամէնք զէնք կ'գործածէ և մինչև անդամ՝ ուսմկապետական կարմիր դրակ 'ի հարկին կ'հապնի : Մամլոյ ազատութիւն , եկեղեցւոյ բեմ , ուսումնարան , քուէ իրեն ձեռքը հզօր դարձնելու են իր նպատակին դիմելու և Վատիկանէն ընդունած ներշնչութեանց համեմատ վարուելու : Կարծես թէ միջին դարու կրօնական խանդն և զինուորական եռանդն վերածնելու և ամէն ազատական հիմնարկութեանց դէմ խաչակրութիւն մը գրգռելու դաւակցութիւն մը կայ Իրլանտա , Ֆրանսա , Սպանիա : Մանինկ , Մաք Մահօն , Բաւիարէն կղերին հրամանատարներն են , երկնային իրաւունքին յաղթութեանը համար գրիչ , բանակ և սուր կ'շարժեն և իրենց յառաջընթաց զօրքերն են Գարլօսեանք : Գերմանիա՝ Պիսմարկ օրինաց ուժով այս խանդաբիշ տարրը խորտակելու դուն կ'գործէ , և լուսաւոր երկիրներէ բարոյական քաջալերութիւն և ձեռնուուութիւն գտնելու տեղ թշնամանք կ'ընդունի : Արդէն Պրօկլի իր երկդիմի քաղաքականութեամբ ժողովուրդն անստոյգ ապաղայի կ'գատապարտէ և Խաւիոյ զայրոյթը կ'գրգռէ Պապին ցոյց տուած պաշտամամբը : Սպանիոյ պետական սրտահարը՝ Բալիայի ձեռք , նոյն ներգործութեան արգիւնքն է , իսկ Անկլիոյ բարձնողին լուծումն տարբեր պատճառ մը չունի , և նոր ընտրութիւնները պիտի ցուցնեն թէ Անկլիա ինչ գաղափարներու կ'ծառայէ : Թուրքիոյ կառավարութիւնն ալ զերծ չէ ներքին և արտաքին կրօնական ազդեցութիւններէ , և կղերի սլաշտպան գետնանաց յարուցած դժուարութիւններէ : Սակայն դարձեալ այս կղերական շարժումն , ինչպէս Անթօնէլլիի՝ պապականութեան ալօրհասական տաքնապի արգիւնք համարելու աւելի հակամէտ ենք քան թէ վերականգնութեան ճիգ մը , և Հելվետիա արդէն զալի օրինակ մը տուաւ բոլոր Եւրոպայի թէ՛ ինչպէս ժեղձիղական ոգին ջնջելով իր երկրէն կրնայ անվրդով մնալ իր ազգային և քաղաքական անխախտութեան մէջ :

ԳԵՈՐԳ ՈՒՍՇԻՆԳՐԵՆ

Սակայն նորա արիական հոգւոյ մէջ բոլոր միւս զգացմունքներէն բարեպաշտութիւնն ու պարտույ ճանաչումը դերազանցելով տրտմութեան միայն թեթեւ շունչ մի կ'լսենք նորա նամակներէն, զորս անմիջապէս իւր ընտրութիւնն ետեւ գրած էր: «Կարող ես հաւատալ ինձ, կը դրէր նա կաթողին սիրով սիրեցեալ ամուսնոյն, եթէ ամենահանդիսաւոր կերպիւ ասեմ քեզ, որ ես հետամուտ չեղայ այս ընտրութեանը և ամենայն հնարիւք աշխատեցայ խորշիւ նորանէ չէ թէ միայն 'ի քէն բաժնուելու անյօժարութեան համար, այլ զի և համոզեալ էի, որ պաշտօնն 'ի վեր է քան զչափ իմ ընդունակութեանց: Քեզ մօտ մնալով մէկ ամսուայ մէջ առաւել բախտ կարող կ'լինէի վայելել, քան զոր մարթ է ինձ յուսալ զանելու այլուրեք:» — «Յոյսս կ'դնեմ Նախաինամութեան վրայ, որ բարեգութիւններով առ իս պահեց զիս մինչև յայսօր, և չեմ տարակուսիր որ աշնան ողջանդամ կ'վերադառնամ քեզ մօտ: Արշաւանքի նեղութիւնքը բնաւ վիշտ չպիտի ազդեն ինձ. իմ փխր զգացմունքս պիտի ծաղկն միայն այն թախծէն, զոր դիտեմ որ զլալու ես, երբ որ միայնակ մնաս: Աստի կ'աղաչեմ զքեզ՝ դօտևորիւր պնդութեամբ և զուարթ սրտով անցուր ժամանակդ: Աչինջ բան այնքան սիրովանք շնորհեալ չէ ինձ, որքան որ յատկապէս այդ՝ քո գրելով ինձ հաղորդեալ:» — Մէկ ընկերի մ'ես հետեւեալն կ'դրէր. «Հայրենեայ դործը դժուարին և վտանգաւոր պարտաւորութիւն կ'դնէ վրաս, սակայն յոսովեմ որ զիւր արարածներն իմաստութեամբ խնամող Տեսչութիւնն վերին ինձ ևս զօրութիւն կ'տայ կատարելու զայն ճշտիւ և յաջողութեամբ:»

Ուաշինգթոն իբրեւ սպարապետ հինգ հարիւր տօլլար ամսական տոանալու էր. բայց նա մերժեց ամեն տեսակ վարձատրութիւն, ասելով որ հասարակային պաշտօնի մէջ անելիք ծախքերու վրայ յետոյ հաշիւ կ'ներկայացընէ և թէ հաճին փոխարինել զայն աւելի ոչինչ չպիտի ցանկայ: Ժողովի ակնհասոր անդամներէն մին՝ քաջուսումն Ջոն Ա. ամմս՝ կ'դրէր ընկերի մը. «Ըստ իմ թովչական բան մի կայ Ուաշինգթոնի բարուց մէջ. նա մեր երկրի ամենաճոխ տոհմիկներէն միմէն է, բայց և այնպէս իւր քաղցրիկ մեղուութիւնը, իւր ընտանիքն ու ընկերքը կ'թողնէ, կ'զօհէ իւր հանդիսար, այս ամենը վտանգի մէջ դնելով 'ի սէր հայրենեայ:» Շնորհատուր հրովարտակին մէջ, զոր մատուցին նորան յունիսի 20ին, նորա հայրենասիրութիւնն ու քաջութիւնն և ամեն հանդամանքներու մէջ վկայած աշնուութիւնն ու հաւատարմութիւնը և վերջապէս նորա մաքուր բարքն զուսմանօք յիշուած

էին: Որովհետեւ նորա ՚ի դաշտ չուելու օրն արդէն մերձ էր, ամեն մարդ որ տակաւին չէր տեսած զնա՝ դէթ անդամ մի կ'ուզէր տեսնել զնա աչօքը: Ուաշինդթն զնդապետներու խնդրոյն զիջանելով հրամայած էր քանի մի վաշտերէ զօրահանդէս կազմել իւր առջև: Բոլոր աշխարհ կ'զմայլէր նորա տեսքէն: «Հազիւ կ'սլատահի, կ'ըսէ Ուաշինդթն Իրվինգ, որ ժողովրդի զաղափարը հրամանատարի մը վրայ իւրեան աւելի պատշաճող իսկութիւն մի գտած լինէր: Ուաշինդթն այժմ իւր արիական զօրութիւնքը լիովին ծաւալած քառասուն և երեք տարեկան մարդ էր՝ անձնեայ և թիկնաւետ տեսլեամբ, ազնիւ ձևերով, հանդարտ և սլատկառելի շարժմամբ: Նորա վայելուչ կորովութեամբ ձի նստիլն տեսնելիս ամենքն կ'զմայլէին զինուորական քաջ պատկերի վրայ և իւր որ երեւէր՝ դրուատիք կ'թնդային օդի մէջ:» Ժօն Ատամին շնորհալի ամուսինն հեռեւեալը կ'որէր սօղարապետի մասին. «Ուաշինդթնի մէջ տոհմիկ մարդու և հասարակ զօրականի, ակն ածելի ծանրութեան և հաճոյական բարուց ախորժ խառնուրդ մի կ'եղնի, որոյ նմանն բնաւ չեմ տեսած: Այս ազնիւ և արդարեւ վեհալանք երևոյթի ամեն մի գծէն համեստութիւն կ'շողայ:»

ՈՒՍԱՇԻՆԴԹՆ ՊՈՍԹՈՆԻ ԱՌՋԵՄ

Այս վճռահատական ժամուն ժողովը նորէն թաղաւորին սիրտն ահաբեկելու փորձ կ'փորձէր մեծարիչ խօսքերով յօրինեալ աղերսադրով մի ուր կ'ըսէին. «Թոյլտուութիւն կ'հայցենք հաւատարմացնելու զՁեր մեծութիւնը, որ շնայելով արդի երկպառակութեան մէջ ձեր հաւատարիմ դաղթականաց կրեալ վշտերուն, մեր սրտերն տակաւին այնչափ լիքն են ակնածութեամբ առ պետութիւնն, որով՝ տղարտինք մեր ծագումը, որ բնաւ չենք կամիր մեր սիրելի մայր երկրի բարօրութեան և պատուոյն հետ անզուգելի վճիռ մի հատանել:» Ուրեմն դարձեալ անդամ մի հաշտութեան միջոց ընտրելու առկթ կ'տրուէր պետութեան բայց նա մերժեց զայն և Ղօնտօնի մէջ ուշադրութիւն անդամ չընծայեցին ժողովին: Այս տեղ կ'մտածէին Հօուի սուսերներով պատասխանել ամերիկացւոյ և չէին երկբայեր որ անկիապի հրամանա-

տարն ընդ հուլ տետեւում էր նոցա ապստամբութեան խորտակումը — որպէս կ'անուանէին նոքա այն իրաւացի ընդդիմութիւնը:

Մինչ այս մինչ այն Ուաշինգթոն հասաւ Պոսթօնի առջև: Հետեւեալ քերպիւ կ'նկարագրէ ամերիկացւոց բանակը նոցա հարկւրապետներէն մին. «Վրանները տարբեր են, որպէս և տէրերն իւրեանց հաղուստով, և խրաբանչիւրն իւր բնակաւորի բարուց և ճաշակի պատկերն քննեցիս: Մի քանիսն այս վրաններէն տախտակէ շինուած են և միւսներն առաւգաստէ. այլք՝ մասամբ այս և մասամբ այն նիւթէն. են և այնպիսիք որ քարէ, գալարէ, աղիւսէ և ոստերէ կազմած են, են և զարձեւալ և այնպիսիք որ երկրի մէջ խել փորուած են և կամ վերջապէս ձողերէ և սկստատակ բաղեղէ յօրինուած են ճարտարութեամբ:» Ի տորմոնթիւն իւր Ուաշինգթոն չդատաւ ինչ որ կ'յուսար. ամերիկացւոց զօրքը 20,000 չէր, ինչպէս որ կանխաւ որոշուած էր, այլ 16,000, յորոց դարձեալ միայն 14,000 մարդիկ ընդունակ էին զինուորական ծառայութեան. նա դտաւ քաջ մարդիկ, բայց ոչ թէ միաձոյլ զօրք, դտաւ մանաւանդ մեծ ու փոքր վաշտեր, որք իրարմէ թէ գէնքով տարբեր էին և թէ վարչութեամբ անկախ: Այլ թնդանօթք կային բանակի մէջ և ոչ անհրաժեշտ պատերազմական կազմութիւնք:

Ուաշինգթոնի առջևն է ընդ առաջին խնդիրն էր՝ միահաղոյն զօրք վազմել այս անկարգ բազմութենէն — խնդիր մի, որոյ լուծման չափազանց դժուարութիւնքը նա արդէն կանխաւ կ'տեսնէր: Ընտիր ընտիր քաջեր էին նորան յանձնուած անտառաբնակ մարդիկը, սակայն ինչօքուտ, երբ անկախութեան սիրով վառեալ ամեն տեսակ զինուորական կարգերու ոխերիմ թշնամի կ'հանդիսանային: Սակաւ օրերու, շաբաթներու մէջ լրացնելու բան չէր այն խնդիրը. մինչդեռ քաղաքի մէջ պատուական կազմութեամբ և ամեն պաշարներով լիովին հայթհայթեալ 11,000 համրող սպառազէն զօրք կանդնուած էր:

Այսպէս ուրեմն բանակ մննելու առջի օրն իսկ լիաբուռն զօրք դտաւ Ուաշինգթոն. առաջիկ այս տեղ օդնեց նորան իւր մանկութեան քովորութիւնը, որով ամեն մի բան կանոնաւոր կերպիւ, որոշեալ ժամուն և որոշեալ տեղին սկսելու և իւր բոլոր ջանքը դօրծի ընթացքին նուիրելով՝ անընդհատ ուշադրութեամբ նորան հետեւելու վարժած էր: Ռոյպիսի աշխատութիւն, ինչ ոյժ, ինչ տոկոսութիւն և համբերութիւն պէտք էին նորան բանակի մէջ այն հողին յարուցանելու համար, առանց որոց ոչ մի զօրք կարող չէ տեւական յաջողութիւն գտնել դաշտի վրայ:

Վերոյիշեալ հանդամանքներու մէջ նորան ոչինչ չէր մնար անել, բայց եթէ հետեւիլ Փաբլոս Յապաղչի պատերազմական օրինակին: Տարին անցաւ առանց որ և է շարժողութեան այս կամ այն կողմէն: Դեկտեմբեր ամսին ամերիկացի զինեւրու մէկ մասը, որ միայն ներկայ տարւոյս համար զինուորական ծառայութեան պարտաւորած էր, կաւ մեցաւ տուն վերադառնալ. մարդիկ ունէին իրաւունք առ այս — և Ուաշինգթոն թողաւ որ զնան: Պոսթօնին առնթեր բանակի մէջ մնաց միայն 10,000 մարդ, այն ինչ նոյն իսկ միջոցին քաղաքի թշնամին նոքէն օժանդակ վաշտեր ընդունած էր Անկլիայէն:

Երկրի հայրենասէր անձինքն դուշակ անդամ չէին այն դժուարութեանց, որոց հետ ստիպեալ էր մաքաւիլ Ուաշինգթոն. շատերը կ'կարծէին, թէ նորա սպարապետութեան առջի օրն իսկ յաղթութեան աւետիք բերելու էին լրագիրք. բայց աւասիկ տարին անցաւ, և դեռ ոչինչ չէր պատահած: Ուաշինգթոնի երկու նամակները, երկուքն ևս մայր հաղարապետին դրած, բաւականին կ'սլարդեն իրերու վիճակը: Յոյժ կ'տարակուսիմ, կ'լսէ նա առաջին նամակում, թէ արդեօք ամբողջ պատմութեան մէջ եղած է դէպք մի մերինն հանդոյն, ուր աւասիկ բովանդակ վեց ամիս առանց վառօդի մեր կայանը բրիտանական զինեւրու զօրութեան դէմ հաստատուն կ'պահենք և ուր մեզ պէտք կ'լինի լուծել բանակն և զայն նորէն վերակազմել նոյն իսկ թշնամու դէմ յանդիման: Թէ ի՞նչ ելք կ'ունենայ այս բանը — ապագային կ'իմանանք. իսկ այժմուս ես կ'ցանկայի որ մեք դէթ մէկ ամսով ծեր լինէինք: Երկրորդ նամակը դրած է յաջորդ տարուայ (1776) փետրուար ամսին: Ես ինքս դիտեմ ուրիշներէն լաւ, կ'լսէ նա, այն ողորմելի դրութիւնը յորում կ'դանուիմ. զիտեմ այն ամենը ինչ որ կը սլահանջեն ինձմէ. սակայն դիտեմ նոյնպէս, որ առանց զինուորի, առանց ղէնքի, առանց պաշարի — առանց այն ամեն իրերու, որք անշուշտ կարեւոր են զօրականին — ոչինչ բան չյառաջանար: Սակայն ամեն բանէն աւելի զիս տալիսպողն այս հանդամանքն է, որ ես չեմ կրնար արդարացնել զիս աշխարհի դիմաց՝ առանց մեր թերութիւնքն յերեւան հանելու և մեր գործին փաստելու: Վասն որոյ հաստատ որոշած եմ իմ սկիտոյքս յայտնելու ժամանակ ինչչափ և եթ յայտնել, որչափ որ ստիպուած լինիմ անհրաժեշտ հարկէն: Իմ վիճակս երբեմն այն աստիճանի տաժանելի կ'լինի, որ եթէ ես լնդհանուրի շահն աւելի նուաղ յարդէի քան թէ իմ յատուկ բաւականութիւնս, վաղուց արդէն թողած կ'լինէի ամեն բան: Փոխանակ 20,000 այրընտիր զի-

հոտորի՝ այս թուի կէսէն քիչ մարդիկ ունիմ՝ ձեռ քիս տակ, ընդ որս կը հաշուեմ նաև այնպիսիք, որք կամ հիւանդ են, կամ արձակուող առած, կամ բանի առաքուած և կամ վերջապէս վատ զրահաւորուած են: Դրութիւնս այնպէս պէշ է, որ արուեստական միջոցներու գիմել կ'ստիպուիմ՝ զայն զնդապետներէն պահելու համար:» Բայց և այնպէս անխոնջ կ'վաստակէր Ուաշինգթոն բանակի նորակազմութեան վերայ չէ թէ միայն արտաքին զործերու զբաղելով, որպիսի են զէնք, պարէն, և այլն, այլև բանակի ներքին վերաշինութեան վրայ հոգ տանելով: Նորա զնդերու մէջ ևս կային պարզ և զազիւր որեալք, որք միայն դայթակողութիւն էին զօրականին. ուստի Ուաշինգթոն հետեւեալ օրական պատուէրն արձակեց. «Այս ընդհանուր նեղութեան օրերուն փոխանակ շուայտութեան հետամուտ լինելու՝ ամեն մարդ կարող է բաւականին զործ գտնել ՚ի սպաս Աստուծոյ և հայրենեաց: Առաքիւնութեան և մարդկութեան զործ է այս, որոյ համար կ'մարանչինք. մեր սերնդոց ժառանգութիւնը կախուած է մեր ճիւղնքէն, և այս ժառանգութիւնն կամ աղատութիւն պիտի լինի կամ ստրկութիւն: Ազնուութեան թեակոխելու քան զայս զօրաւոր շարժաւիթ միթէ կարող է լինել այր մարդոց համար: Արդ՝ թող յայտնի լինի զնդերուն, որ իւրաքանչիւր ոք որ յանդգնի յետ մնալ կուէն, առանց հարկաւոր տի պատուէրին տեղի տալ թշնամուն, թաքչիլ և կամ դատարիք լինիլ — այս տեսակ անարի վատութեան համար նոյնժամայն սպանուելու է գիտապատճառ յօրինակ այլոց. զի վատարիք ստէպ ամենալարժ Զօրքերն անդամ կ'շփոթեն իւրեանց խայտառակ վեհերոտութեամբ:»

Այս հրովարտակէն շատերն կ'հետեցնէին, որ Ուաշինգթոն վերջապէս ՚ի գէպ կ'համարէր հարուած տալու ոստիկն — և իրաւ այսպէս էր: Նա կ'ուզէր տունել քաղաքին մերձակայ Տօրչեսթրի բարձունքը, ուստի թշնամու մտադրութիւնն թիւրեւ զամար հրամայեց մարտի 3 գիշերուայ դէմ ուժղին ուժեղութեւ քաղաքը, և մինչդեռ անկիւիացիք շփոթման մէջ էին՝ Ուաշինգթոնի զնդերը բարձունքն առին և ամրացուցին: Այնպիսի եռանդով և փութով յառաջտարին նոքա այս ամրափակութեան զործը, որ Հօու զօրապետն լուսու դէմ բարձանց վրայ նայելիս ապշութիւնը չկրցաւ թաքցնել և զոչնչ հիացմամբ. «Ապստամբները մէկ գիշերուայ մէջ աւելի զործ են տեսեր, քան թէ ամբողջ ամսուայ մէջ կրնալու էր տեսնել մեր բանակը:» Ուաշինգթոն այժմ թշնամու ամենաղայրաղին յարձակման դէմ սլանորաստ կենալով, զի Տօրչեսթրի բարձունքը քաղաքի վրայ կ'իշխէին — կ'կարծէր թէ

վերստին Պոլսերը-- Հիլի մարտին պէս բան մի ծագելու էր : Բայց յաջորդ օրերու անձրևն ու մրրիկը թոյլ չտուին անկիտացի զօրապետին յարձակման ձեռնարկելու , իսկ ամերիկացիք աւելի ևս պատասպարեցին բլուրները : Եւ երբ փոթորկի հանդստանալէն ետև Հօու նորէն թշնամու կազմութիւնքն ՚ի նկատի առաւ այլ ևս անհնարին համարեց յարձակման դիմելու և սրտի դառնութեամբ քաղաքն թողնելով՝ նաև մտաւ զօրաց հետ , իսկ Ուաշինգթոն՝ Պոսթօն :

Այս դէպքի լուրն ամենամեծ ուրախութիւն պատճառեց երկրին : Ի յիշատակ աղատութեան Պոսթօնի՝ ընդհանուր ժողովը սահմանեց Ուաշինգթոնի սլասկերով ոսկի դրամ մի քանդակել : Նա խոնարհ սրտիւ գոհութիւն կ'մատուցանէր Աստուծոյ և կ'մխիթարուէր այս մտքով , որ նոր անցքը նոր իմն աշխոյժ տալու էր հայրենասէր սրտերուն , իսկ իւրեան վիճակուած մեծարանքէն յօժար էր և իսպառ զերծ մնալ , նա մանաւանդ զի ամենէն լաւ կ'տեսնէր , որ զեւ երկար պիտի տևէր կատարեալ աղատութեան ստանոլ փշոտ ճամբան :

ԺԱ

ՍԱՏՏԱՌԻԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ ամերիկացիք պարզ տեսան , որ իւրեանց բոլոր խնդիրներն և առաջարկութիւնքը , որով արդարութիւն կ'աղերսէին , ՚ի գերեւ ելան , վերջապէս հասեալ համարեցին այն ժամը , յորում պէտք էր յայտ առնեն ՚ի լուր բովանդակ աշխարհի , թէ նոքա բոլոր պարտաւորութիւններէն առ Անկլիան այսուհետև ազատ կ'ճանաչէն զինքեանք և ջոկ պետութիւն կ'ցանկան հիմնել իւրեանց համար :

Ըստ խորհրդաւոր ժամ էր այն ժամը , երբ 4 յուլիսի 1776 ամի ընդհանուր ժողովի առջև դումարուած ժողովրդին աւետեցին թէ Ամերիկայի բոլոր տասն և երեք նահանգները միաբան յօժար են՝ անկախութեան և հնչեց զանդակը , որոյ վերնադիրն էր՝ «Ազատութիւն ամբողջերկրին և իւր ամեն բնակչաց» : Այս զանդակի բարբառին արձադանք տուին մերձաւոր զանդակները . սոցա հնչումը կրկնեցին հեռաւորք և այսպէս զիւղէ ՚ի զիւղ և քաղաքէ ՚ի քաղաք նոցա ձայնը թնդալով՝ աղբ արաւ նոյն օրուայ նշանաւոր խորհրդին նախաձեռնութեամբ :

թողութեան , որ մայրենի երկրէն բոլորովին և առ միշտ զատուելու ծանր քայլն , առ որ ստիպուած էին Անկլիոյ բռնակալութեամբ , արդէն առնուած էր :

Ամենայն տեղ ժողովուրդը կ'փութար թոնական հանդէսներով համակրութիւն յայտնել այս պետական մեծ գործին : Սալմանայի բնակիչներն 'ի Գէորդայ մեռելահանգէս մի կազմելով քաղաքային խորհրդարանի առջև թաղեցին Գէորդ Գ. թաղաւորի պատկերը : Մարգիկներէն մին ելաւ օրինաւոր դամբանական ճառ կարդալու զերեզմանի վրայ և ասաց . « Գէորդ թաղաւորն անամօթ կերպիւ ստեց թաղադրութեան երեզման և մեր երկրի սահմանադրութիւնն ու մարդկային ուրբ ազատութիւնքը յերկիր տապալեց . վասն որոյ նորա քաղաքահան դոյու թիւնը զերեզման կ'դնենք — ապականութեան կ'մատնենք որինչ ապականեալն էր — այս վտահ և անսուտ յուսով , որ նա այլ ևս երբեք , ոչ մի ժամանակ և յաւիտեան չսլիտի յառնի կրկին իշխելու Ամերիկայի այս աղատ և անկախ հասանգներու վրայ » :

Եւրոպայի բոլոր ազատամիտ մարդիկը համակրութեամբ կ'նայէին յայնկոյս ուկիանու լոյս աննող գործին . վեհերոս անձինք կ'երկնչէին հարկաւ , որ ամերիկացոց օրինակը թերեւ ամենուրեք մերիկ յարուցանելու էր պետութեանց դէմ . սակայն միթէ նոքա համբերութեան օրինակ ևս ցոյց չսուլին և միթէ նոքա չէին որ անձնուէր հպատակութեամբ միապետական ձևը պահպանելու ջանացին : Ի՞նչ կը խնդրէին նոքա թաղաւորէն — սուրբ սրահել երկրի օրէնք , օրէնքը ամեն պետական կեանքի , նոյնպէս և ինքնակալութեան հիմնաւոր սիւներն են : Ով որ չցանկար իսպառ ապտակ զարնել ճշմարտութեան երեսին՝ պարտ է խոստովանիլ , թէ Գէորդ Գ. թաղաւորն և նորա պաշտօնեայքն էին որ զլաղթականութիւնքն Անկլիոյ հետ շաղկապող յօդերն կտրեցին և ոչ թէ զաղթականք . զի սոքա այն ժամանակ միայն անկախ պետութիւն հռչակեցին զինքեանք , երբ իւրեանց բոլոր ազնիւ նկատմունքը՝ օրինաց յարգը վերականգնելու՝ 'ի չիք դարձան Անկլիոյ կամակորութեանը զարնուելով , երբ հաշտութեան ասպարիզի վրայ հաստատեալ օրինապահութեան հացի-փոխարէն՝ զոր կ'ինդրեն , բռնակալութեան քար տուին նոցա և նոցա արդար խնդիրներու դէմ կապարով և վառօդով պատասխանեցին :

Անկախութեան յայտարարութիւնը զեղեցկութեան տիպար մի է թէ ըսող ձևի և թէ ըսող բովանդակութեան : Ամերիկացիք չէ թէ չեն յորդորեւ իւրեանց օրինակին հետեւելու , այլև խորհուրդ կ'տան ճշիփօսեք

վաղեմի պետութիւնքը դիւրանցուկ ու թեթեւ պատճառներով՝ և այս
թէ պետական կեանքի բուն խորհուրդը յիշեւեալ՝ բովանդակ աշ-
խարհի գիմաց իւրեանց քայլերն արդարացիութեամբ զուրկ չ'ըրթեն :

«Մեծին Բրիտանիոյ այժմեան թաղաւորի պատմութիւնը , կ'ըսեն
նորա յայտարարութեան մէջ , անընդհատ անիրաւութեանց և յանդուդն
պահանջմանց պատմութիւն մի է , որք ամենքն միասին մեր նահանգնե-
րու վրայ բռնակալութեան լուծ դնելու գիտաւորութեամբ կ'ըրթ-
ծուէին , և յասպոյոյց այսմիկ թողնելու մեղհետեալ իրողութիւնքն
յերեան հանել 'ի գիտութիւն ազնիւ արանց ամբողջ աշխարհի :

«Նա միաբանեցաւ միւսներու հետ՝ մեր սահմանադրութեան օտար
և մեր օրէնքներէն չընդունուած դատաստանի ենթարկելու զմեզ և
հաւանութիւն տուաւ այն ապօրէն վճիռներուն , որով կ'ուղէին առանց
մեր համաձայնութեան հարկ դնել մեր վրայ , զրկել զմեզ երդուեալ
դատաստանի օգուտներէն , տարադրել զմեզ յայնկոյս ծովու՝ սուտ
սուտ յանցանաց համար դատելու մարդով , վերջինք մեր հարեան նա-
հանգի մէջ ազատ սահմանադրութիւնը՝ անձնիշխան բռնութիւն հաս-
տատելով այն տեղ , բնաջինջ առնել մեր ազատութեան թղթերը ,
տապալել մեր օրէնքները , հիմն 'ի վեր փոփոխել մեր վարչութեան ա-
տենաները , բառաւ մեր յատուկ օրէնադրական ժողովները և անձամբ
անձին օրէնքներ հնարել մեր գլխուն :

«Զմեզ օրինաց պաշտպանութենէն զրկելով և մեր երկրի դէմ պա-
տերազմ քարոզելով՝ նա հրաժարուեցաւ այս տեղ կառավարելու իշ-
խանութենէն :

«Նա կողոպտեց մեր ծովերը , ամայացուց մեր եղերքը , յաճիւն
դարձուց մեր քաղաքները , աւերեց մեր քաղաքացիներու կեանքը :

«Վարձկան զնդեր հաւաքեց նա՝ մահու , թշուառութեան և
բռնութեան գործն յաւարտ հանելու :

«Արձակ ծովի վրայ մեր քաղաքացիներն բռնելով՝ ստիպեց զնոսա
զէնք վերցնել հայրենեաց դէմ , դահլիճ դառնալ եղբարց և կամ մեռ-
նիլ իսկ նոցա ձեռքէն :

«Ներքին ազմուկ յարուց մեր մէջ և մեր վրայ արձակեց վայրագ
Հողիկները , որոց պատերազմական սովորութիւնն է կործանել ամեն
բան՝ առանց խտրութեան հասակի , տեւի և կարգի :

«Այս բռնադժօսութեանց ամեն մի քայլին ամենախոնարհ աղերսա-
նօք օդնութիւն խնդրեցինք , բայց մեր յովակի պաղատանց դէմ յո-
լով՝ անդամ անիրաւութեամբ պատասխանեցին մեզ :

«Իշխան մի, որոյ բնութիւնն ամեն մի դործով իւր բունակալ լինելն կ'արտայայտէ, արժանի չէ իշխելու ազատ ազգի մը վրայ» :

«Մեր բրիտանացի եղբայրներն ևս անթախանձ չթողուցինք, սա-կայն նոցա ականջն ևս փակ էր իրաւանց և արեան ձայնի համար» :

«Այս սլաւաճառով մեք կ'սպարախնք 'ի հերձուժն տանող հարկին մէջ տեսնել զմեզ և կ'ստիպուինք, որպէս զայլ մարդիկ — խաղաղութեան մէջ ընկեր, իսկ սպառեաղմի մէջ թշնամի ճանաչել զնոսա» :

«Աւան որոյ մեք, յԸնդհանուր ժողով գումարեալ պատող ամաւորքս Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց, տիեզերաց զերազոյն Գաղտաւորն մեր խորհրդներու մաքրութեանը վկայ կոչելով՝ որ զաղթականութեանց բարի ժողովրդեան անուամբ և իրաւամբ հանդիսաւոր կերպիւ կ'ծանուցանենք և կ'յայտենք, որ այս միացեալ զաղթականութիւնքն ազատ և անկախ պետութիւնք են և պիտի լինին իրաւամբ. որ սոքա Բրիտանիոյ դահուն հպատակելու պարտքէն զերծ են, և թէ վերջապէս սոցա քաղաքական յօդաւորութիւնը Մեծին Բրիտանիոյ տէրութեան հետ ամենն ին լուծեալ է և պիտի լինի : Եւ 'ի հաստատութիւն այս յայտարարութեան՝ անյողգողդ յուսով 'ի նպատ Աստուածային նախախնամութեան՝ մեք փոխադարձ երաշխաւորութեամբ 'ի զբաւ կը դնենք միմեանց մեր կեանքը, մեր զոյքը և մեր սրբազան պատիւը» :

Այս ազատութեան յայտարարութիւնն և ժողովոյ ամբողջ վարմուն-քը հիացումն ազգեցին Եւրոպայի լուսաւորեալ մտքերուն, մինչև ան-դամ և այնպիսի արանց, որք իշխանութեան դահու վրայ բազմած էին և անաչառ սրտով դործի ընթացքը կ'դիտէին : Յիշենք, օրինակի հա-մար, զմեծն Ֆրեդրիկոս, որ իւր «Դիտողութիւնք 'ի վերայ վիճակի քաղաքական մարմնոց Եւրոպայի» անուն զրքի մէջ արդէն պետութեան նպատակի վրայօք բազում մտքեր արտայայտած էր, որք այժմ Ամերի-կայի անտառներու մէջ յերեւան ելնող մտքերուն յար և նման էին լիո-վին :

ԺԲ

ԾԱՆՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Աստղաբօշը, որոյ վրայ 'ի նշան տասն և երեք Ամերիկայի Նա-

Հանդայ տասն և երեք աստղեր կ'փայլէին, արդէն պարզուած էր :
այժմ պէտք էր կամայադժուօրին գրաւել այս գրօշին և կամ պատուով
մեռնիլ նորա տակ :

Գժուար բաներ ձեռք բերուած էին, բայց դեռ աւելի գժուար
ներն կային անելիք : Անկլիան հաւաքեց բոլոր իւր ոյժն երեւակայեալ
ապստամբներն սպառսպուռ ջարդելու համար և ուղարկեց Հօու զօրա-
պետին նոր նոր զօրքեր, նաև գերմանացի զինուորներ : Երբ արծաթէ
դնով դնուած էին ամբիկացոյ ոյ դէմ դահճի պաշտօն վարելու :

Հայրենեաց զաւակներն ծախելու վատթար սովորութիւնը հանդէպ
կ'ենէն մեզ գերմանական փոքրիշխանութեան բողբոջելու միջոցին :
Այսպիսի առևտրի մասնակից էին Հէսսէնի, Պայրցլթ—Անսխաքի,
Պրասուշվայդի և Անհալթ Ջերբսթի իշխանները . սակայն ամենէն
շատ մարդ վաճառողն էր Հէսսէնին, որոյ համար և ծախուած գեր-
մանացիք Ամերիկայի մէջ ըստ մեծի մասին Հէսսէն կ'որչուէին : Ով որ
նորա դքսութեան մէջ վտանգէն ազատելու համար փախչէր և դքսի
արքանեակներու ձեռքն ընկնէր՝ իսկոյն շղթաներով կ'կապէին զայնպի-
սին : Եթէ ծնողք տրտնջէին՝ նոքա ևս կաշկանդուելով կ'բանտարկուէ-
ին : Անկլիացի դործակալները Քասսելի հրապարակի վրայ Հէսսէնի
բնակիչները կ'գնէին, և ամեն մինի պինն էր հարիւր թալէր՝ այսինքն
չորս հարիւր ֆրանք : Մեծն ֆրիդրիկոս դառնութեամբ կ'ընշաւակէր
այս բանը . «Թե՛ղ չմոռնան գէթ անասնի մաքսն ևս սահանջել հայրե-
նեաց հայրերն» կ'ըսէր նա : «Ոչ որ, կ'ղրէր մեծահամբաւն Զոյմէ,*
որ նոյնպէս վաճառուած էր, կարող էր ասպհով մնալ հոգեծախի
(դքսի) ձեռքէն . հրապար, նենգութիւն, խաբէութիւն — ամեն բան
ձեռքէն կ'դար, ամեն բանի բնութեակ էր : Ոչ թէ միայն բնիկները,
այլև օտարք ձերբակալ կ'լինէին նորա հրամանով, կ'բանտարկուէին և
'ի վաճառ կ'մղուէին :» Երբ ստակի դնով մասնեալ հայատակները նա-
նստելու կ'երթային՝ Պայրցլթ—Անսխաքի դուքսը լցուած հրացանով
Մայն գետի եզերքը կ'կանգնէր և կ'սպառնար յերկիր տապալել այն
մարդիկը, որք փորձ փորձէին փախչելու : Այս կերպով ընդ ամենը
29,000 գերմանացիք վաճառուեցան անկլիացիներուն «'ի սնունդ
թնդանութեայ :» — «Մտածող ճամբորդը, կ'ըսէ անկլիացի լօրտ մի :

* Հայրենեաց ջերմ սիրով եւ ոխերիմ ատելութեամբ առ ընտակալութիւնն
ներշնչուած ոտանատրոններու եւ ցամբորդութիւններու անուանի հեղինակ մի,
որոյ կենանքի արկածները չափազանց հետաքրքրելի են (1763—1810):

չիրնար առանց յողաց հանելու. դիտել Վիլհելմսհեյնի փառահեղ պարտեզները Քասսելի քով, որք բնակիչներու զառակաց արեան զնով անկուած են:»

Վերն ասինք, թէ Հօու զօրապետն ստիպուած էր իւր զնդերով հանդերձ նաւ նստիլ Պոսթօնի նաւահանգստի մէջ: Կորա գիտաւորու թիւնն էր Ամերիկայի մէկ ուրիշ տեղի մի ոտք պնել. Ուաշինգթոն ինկոյն զուշակեց, որ նա Նիւ-Եօրքն ունէր ՚ի նկատի, ուստի իւր զօրքերու երկրորդ հրամանատարն այն տեղ առաքելով ինքն ևս արագ չողաւ ետեւէն:

Հօուի նաւատորմին այդ միջոցին միւս գինուորական նաւերու հետ միացած լինելով թշնամու գնդերու թիւն այժմ ամերիկացիներէն շատ զերազանց էր: Հօու ՚ի ցամաք ելաւ Ածուկ-Իսլանտի վրայ, մերձ առ Նիւ-Եօրք. նա կ'ուզէր նուաճել քաղաքն և անտի զուրս արշաւելով խափանել հարաւային և հիւսիսային ամերիկացուց միաւորութիւնը: Աւասիկ այս տեղ բանը ճակատամարտի հասաւ, յորում մահաւանդ Հէսսսէնցիք զարմանալի իմն քաջութիւն ցոյց տուին — յանդուին խիզախ մամբ ամերիկացուց վրայ նետուելով ասես թէ իւրեանց հայրենիքէն յափշտակուելուն համար մեռնիլ կ'տենչային: Ամերիկացիք պարտուեցան և յաջորդ օրն մինչև անգամ կղզու վրայ պաշարուելու և դերի բռնուելու վտանգի մէջ էին: Այն ժամանակ Ուաշինգթոն որոշեց զիշեւրուայ մթին նաւ նստեցնել իւր փոքրիկ բանակը. սակայն մինչդեռ նա երկիւղեան պահուն իւր միտքն զործադրելու վրայ էր և զթշնամին խաբելու համար բանակի կրակները վառ պահելու հրաման կ'տար՝ ոչ ոք չէր մտածեր որ նոյն ժամուն գառաճանութիւնն որողայթ կ'լարէր ՚ի կորուստ նորա զօրքին: Անկիւնցոյց համակրող կին մի իւր խափշիկ սպասաւորի ձեռքով Ուաշինգթոնի շաբօումը կ'ուզէր իմացնել նոցա, սակայն այս սպասաւորը զիշերտապէս Հէսսինցուց ձեռքն ընկաւ: Ինչ օդուտ որ նա կ'երգուէր թէ շատ կարեւոր լուր ունի հաղորդելու Հօու զօրապետին — Հէսսէնցիք ոչ մի բառ չէին հասկնար խելագարի պէս կոտորուող սեղ շրթունքէն, և կարծելով թէ նա լրտես մի էր՝ լաւ համարեցին կապել փակել դնա, և միայն առաւօտեան տարին զօրավարի մօտ: Սակայն այդ ժամանակ նորա բերած լուրը, որ զիշերուայ դէմ ոսկիի գին ունենալու էր, զօրավարի համար այլ ևս բնաւ գին չունէր, զի Ուաշինգթոնի զօրքն նաւ մտած էր և արդէն թակարդեալ կարծուած թշնամու հետքն անգամ կորած էր:

Արդի հանգամանաց նայելով քան զայս լաւ ոչինչ չէր կրնար անել

Ուաշինգթոն, և շատ խոհեմութեամբ յաւարտ հանեց այս դործը և մինչև 'ի յետին ժամը զինուորներու նաւ մանելուն վրայ հսկելով՝ զրեթէ երկու օր և երկու զիշեր վայր չիջաւ նժոյզէն :

Այսպէս ուրեմն ամերիկացոց զօրութեան ամենընտիր մասը փրկուեցաւ . սակայն որպէս նուազ էին սորա թշնամու առջև : Շատ հայրենասէր անձինք վշտահար սրտով կ'նայէին ներկայի վրայ, և Ուաշինգթոն ինքնին այնպէս տրտում օրեր ու ժամեր կ'ունենար մերթ ընդ մերթ, որ բարի դործի ծանրութեան տակ ճնշուելու երկիւղ կը տիրէր հոգւոյն : Սակայն նորա հաստատուն կամքն էր ցվերջին ժամ հաւատարիմ մնալ դործին, թէև այս հաւատարմութեան համար կեանքն անգամ զոհելու պէտք լինէր :

Ջինքեանք հայրենեաց սպասաւորութեանը նուիրեալ անձինք առաւել ևս հաւատարիմ կ'լինին նորան յատկապէս նեղութեան ժամին : Լօնկ-Իսլանտի չարաբաստիկ կռուէն ետքը ամերիկացոց համար դժուար օրեր ծագեցան, ինչպէս որ պարզ կ'երևի Ուաշինգթոնի նամակներէն : «Մեր վիճակն իրաւ որ բաւականին ողբալի է, կ'զրէր նա ընդհանուր ժողովոյ նախագահին . Լօնկ-Իսլանտի պատահարն ամբողջօրբք վհատեցուց, բանակին ամենաքաջ զինուորքն անգամ՝ պարտութեան փոխարէնը հատուցանելու համար նորէն սիրտ առնելու տեղ՝ յուսահատ են և կ'ուզեն տուն վերադառնալ . արդէն շատերն զնացին, կէս կէս և լիք լիք զնոքեր թողլին զմեզ, մինչև անգամ ամբողջ դասակներ մեկնեցան : Ինչպիսի լինի սորա վերջը մանուսնոգ այս անկարգ դրութեան մէջ այնպիսի քաջամարդիկ և սքանչելապէս զինեալ ռոտիսի դէմ յանդիման : Վասն որոյ ես դարձեալ կ'վերադառնամ արդէն յառաջագոյն քանիցս անգամ յայտնած մտքիս, թէ մեր ազաւորութիւնն վտանգի մէջ պիտի մնայ՝ քանի որ սուղ ժամանակով ընտրուած դուզաղներն իննին նորա պահպանքը, մեզ այնպիսի զօրք հարկաւոր է, որ մինչև յաւարտ պատերազմին զէնքի տակ մնար . միայն այս տեսակ զօրքի մէջ կարելի է ներածել կարգ, օրէնք և հնարանդութիւն» : Երկու օրէն ետև կ'յաւելուր, «Մեր դրութիւնն աւելի ևս վատցաւ . ամբողջ ջոկատներ զատուեցան բուն բանակէն, և ես չեմ յոարակուսիր, որ մնացեալքն ևս հետզհետէ նուաղելու են» : Սակայն և այնպէս Ուաշինգթոն դեռ այնքան հոգւոյ հանդստութիւն պահպանեալ էր, որ մինչև անգամ 'ի նպատտ վհատելոց կարեկցութեան խօսքեր կ'դրնէր — նա կ'ըրէր . «Ջէնքի դործածութեան անսովոր և զինքնուրախ մարդմունքէ զուրկ մարդիկ, որք դեռ նոր դուրս խլուած

են ընտանեկան հանդիստ շրջանէն , կիրթ և վարժ զինուորներու հան-
դիպելով՝ զիւրաւ կ'վճատին և զի բանակի մէջ ընկնելով իւրեանց սո-
վորականէն միանդամայն տարբեր կեանք կ'վարեն , ուստի և շատ բնա-
կան է որ տուն վերագաւնալու անզուսպ փափաք կ'զգան : Ս. յնու ա-
մենայնիւ քանի մի օր ետեւ իւր ամենալաւ դասակներն Հէստէնցիներէն
'ի փախուստ վարեալ տեսնելիս՝ Ուաշինգթոն վերջապէս կորուց երկայ-
նամիտ համբերութիւնը , սլալաւ փախստականներու վրայ , հանեց
հրացաններն և իւր իսկ զօրականներու գլխուն կրակ պարպելով զօհեց
զայրադին . « Ուրեմն սոցա հետ պաշտպանեմ ես Ամերիկան » : Սպարա-
պետը յուսահատած էր , ասեմ թէ մահ կ'ինդրէր անշարժ մնալով իւր
տեղի վրայ , մինչդեռ զինուորներն թողած էին զնա և թշնամին միայն
յիսուն քայլ հեռու էր : Նա անշուշտ գերութեւ իւր , եթէ համհար-
զը նորա նժոյզի սանձին բուն չարկանէր ու զրեթէ ստիպմամբ
չփրկէր զնա :

Ուաշինգթոնի զօրքը շարունակեց յետ նահանջել . ընդհանուր ժողո-
վը կրկին տեղեկութիւն ստացաւ իրերու վիճակին վրայ և ապա թէ
հրամայեց նոր զօրաժողով անելու : Բայց այս հրամանի գործադրու-
թիւնն ժամանակ կ'ուզէր , իսկոյն առ ձեռն պատրաստ մարդիկ չկային
և թէ լինէին ևս դարձեալ դէթ փոքր ինչ մարդէլ պէտք էր զնոսա .
այն ինչ վերջին յաղթութեան վերստին ոգևորած թշնամին ըստ կարե-
ւոյն շուտով մահուան հարուած տալու կ'մտածէր : Ուրիշ հանդամանք
մի ևս ամերիկացոց բանակի նեղութիւնքն կ'յաւելուր : Միացեալ Նա-
հանդներու մէջ անկիաացոց կառավարութիւնը տակաւին շատ դաղանի
կուսակիցներ ունէր . այժմ սոքա զլուխներն վերցնելով պատահ առիթ
դտածներուն պէս՝ դուն կ'գործէին օգնել անկիական զօրքին , այո ,
կային նաև այնպիսի նահանգներ , որք մինչև անդամ օժանդակ վաշտեր
կ'առաքէին Հօու զօրապետին :

Խնչաներ սպարապետն այսպիսի պարագաներու մէջ , եթէ ոչնորէն
Փաբլիոսի գերն խաղալ և խորշելով ոսոխէն աւելի դիպող ժամանակի
մը թողլըլ դործի վախճանը : Սոյն տրտում կացութեան հետևանքն էր
նոյնպէս , որ թէև ընդհանուր ժողովոյն կուսակից , բայց նոյն ժամա-
նակի պատերազմական իրերուն ոչ հիմնովին տեղեակ անձինք ոմանք —
նա մանաւանդ զի հրապարակային պարզ յայտարարութիւնն ևս կա-
րող էր միայն վճատեցնել զհայրենասէրքն և խրախուսել զթշնամին
— զժկամակ կ'լինէին Ուաշինգթոնի ընթացքէն , և այս ազնիւ հոգին
կ'ստիպուէր տեսնել , որ փառասէր և գործին անհմուտ մարդիկ իւր ե-

տեւէն միաբանելով՝ հնար կ'նիւթէին զօհալիժեւում զնա և ուրիշի մը տալու իւր իշխանութիւնն ու սրտիւր։ Ի սէր հայրենեաց այս վշտին ևս համբերեց նա և երբէք մտքէ չանցուց թշնամանք հատուցանելու ոտկաններուն, այլ մանաւանդ շարունակեց աւելի մեծ փութով ևս քան զևս վաստակելու ազատութեան զործի վրայ։ Զի բանակամիջի (quartier général) բոլոր զործերը զրեթէ առանց որ և է օդնութեան ինքնին կ'հոգար։ Միայն ընդհանուր ժողովոյ հետ թղթակցելն արդէն բաւականին ժամանակ կ'պահանջէր։ Ինչոր այն տեղ որոշուած լինէր՝ պէտք էր յետոյ յայտնել իրաքանչիւր նահանգի վարչութեան, և զործելու այս տեսակ ընթացքը տառն և երեք ատեններէն ամեն մինի հետ նորէն հաղորդակցելու հարկ կ'յարուցանէր։ Ուրեմն կարող ենք երևակայել, թէ հրատիճանի բարդութեւն էին այս պերպով սպարապետի պարապմունքը և թէ ինչ անձանձորոյ զործունէութիւն, ինչ առկունութիւն, ինչ համբերութիւն պէտք էին նորան յառաջադիր նպատակէն չլրիպելու և թէ խուճապումէ և թէ որ և է զանցառութեան հաւատար ազատ մնալու համար։ Թէ հրչափ ընդարձակ էր նորա թղթակցութիւնը պատերազմի և խաղաղ ժամանակի ատեն՝ պարզ կ'երևի, երբ ասենք, որ յառուկ իւր ձեռքով զրուած նամակներն միայն պատասխաններով հանդերձ առաւել քան երկու հարիւր ստուարահատոր զրքեր կ'կազմեն։ Այս նամականին ամերիկացոց համար այն մեծ մարդէն մնացեալ թանկագին ժառանգութիւն կ'համարուի այսօր։ «Ով որ կամենայ ուսումնասիրել, կ'ըսէ նորա սիրահարներէն մին, այս հայրենեաց հօր իսկական մեծութիւնը, նորա վսեմ պարզութիւնն և ծանրութիւնը, նորա անյեղլի նպատակներն և հսկայական զօրութիւնը — թող քաղէ նորա նամակներու և տեղեկագիրներու բուն աղբիւրէն։»

Այս էին միայն զրասեղանի զբաղմունք, բայց դեռ հրքան հոգսեր կային բաց յայտմանէ. անվերջէին նորա խորհրդածութիւնքը զործունէութեան բազմադիմի ճիւղերու մասնագէտ անձանց հետ — ամեն տեղ օդնութեան հասնելու պէտք կար։ Երբեմն հրաշք կ'թուէր, որ միայնակ մարդ մի այսքան բան մի և նոյն ժամանակին ի զլուխ հանելու կ'զօրէր, որ նա ոչ ապիրատութենէ կ'խուլէր և ոչ իւր տաժանելի վիճակէն կ'վհատէր։ Նիւ-Խօքք թշնամու ձեռքն ընկաւ, նոյնպէս և Ուաշինգթոն անուն բերդը. սպարապետը կ'ստիպուէր աւելի ևս յետ քաշել իւր գնդերը. Լի զօրավարը, որ նորա հետ միանալ կ'ուզէր, գերի բռնուեցաւ։

ԺԳ

ՏԵԼԱՎԱՐԷՆ ԱՆՑՆԻԼԸ

ԹՐԷՆԹՆԻ ՆԻ ՓՐԻՆՔԸՆԹՆԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Իւրաքանչիւր ազգի սլաւամութեան մէջ կան այնպիսի ժամանակներ , երբ «շատերու սիրտը կ'բացուի» երբ մինչև անդ թաքուն պահուած մտքերն ու զգացմունքները յանկարծ արտաքս կ'ենեն : Այսպիսի խորհրդաւոր ժամանակի մէջ էր Ամերիկայի մանուկ պետութիւնը : Լսենք թէ ինչ կ'ըսէ այս մասին Թոմաս Բէն (Paine) , ամերիկացւոյ աղաւթութեանը զրչով նպաստող հանձարներէն մին : «Արդի ժամանակս մարդկային սրտերը փորձելու ժամանակ մի է , կ'ըսէր նա . այս վճռահատական ժամուս ամառնային զինուորը , չպարեալ հայրենասէրը կ'ուրանայ իւր պարտքն առ հայրենիս : Արդարեւ ամեն մի տղայ մարդոյ և ամեն մի կնոջ շնորհակալութեան և սիրոյն արժանի է նա , որ այժմ հաստատ կ'մնայ : Զարմանալի բան է , թէ իրպէս արազ կ'ծագի սորսափը , իրպէս շուտ կ'ծաւալի ամբողջ երկրի մէջ : Իւրաքանչիւր ազգ մերթ ընդ մերթ կ'պաշարուի այսպիսի տաղնասլիչ սարսափով . բայց սա ևս իւր բարի արդիւնքն ունի : Սարսափը կարճատե է — շուտ կ'անցնի և այնուհետև սիրտերն աւելի կ'սնդին , կ'զօրանան : Այս տեսակ արհաւիրքը կեղծաւորութեան և ազնուութեան փորձաքար են : Եւ իրաւ՝ չար ժամանակը և սովաւ արդէն բուականին օգուտ բերաւ ազգին , որ նորա շնորհիւ երկրիմի , խիթալի , տարակուսելի մարդիկը միանդամայն դատուեցան , և առաւել յայտնի եղան ճշմարտիւ հայրենասէր անձինքը :

Ի նշան կրկին ամրացեալ հաւատարմութեան դէպի արժանիքն Ռաշինդթնի՝ Ընդհանուր Ժողովը վեցամսեայ ժամանակով ինքնակալի հրամանապետի (dictateur) իշխանութիւն տուաւ նորան : Սակայն այս հաւատարմութեան զրի լուրն դեռ չընդունած՝ Ռաշինդթն արդէն որոշած էր ձեռնարկել յանդուդն դործի մը , որոյ յաջողութեամբ ոմանց արիութիւնը բորբոքելու և այլոց փոքրոգութեանը վերջ տալու կ'յուսար :

Կեկտեմբեր ամսի սառնամանիքն արդէն սկսուեր էին . օդն այնպէս
 քառնաշունչ էր ; որ անկլիկացիք այլ ևս աշխոյժ չէին ղդար իսկոյն
 զԹշնամին հալածելով օդուտ քաղելու իւրեանց նոր յաղթանակէն :
 Հօու արդէն տեղաւորեր էր իւր զնդերն ձմերոյի մէջ և կ'ուզէր դար-
 նան Թուրք շիջանող ընդդիմութեան վերջին խորտակումը : Ինչպէս որ
 յարձակման ժամանակ միշտ կ'պատահէր , նոյնպէս և այժմ ձմերոյի
 մէջ դասաւորուելու ժամանակ՝ Հէսսէնցիք ստացան յառաջապահ տե-
 դը : Ուաշինգթոն Թշնամու գրից վրայ տեղեկութիւնք հաւաքելով գի-
 տէր , որ Հէսսէնցիք Տեւալարի միւս կողմը նստած էին , և յատկապէս
 զետեղրէն չորս կամ հինգ մըն հեռաւորութեամբ — Թրէնթի մէջ և
 սորա շուրջը կ'գտնուէին : Ուաշինգթոնի ամբողջ բանակը 7,000 մարդ
 ունէր միայն . նա բաժնեց զայն երեք դասի , որք մի և նոյն ժամանա-
 կին երեք զանազան տեղերէ Տեւալարէն անցնելով՝ Թշնամու վրայ
 յարձակուելու էին : Այս գործի համար Ծանոթեան գիշերն ընտրուած
 էր : Գիշերուայ մութն արդէն իջած էր , երբ Ուաշինգթոն անմիջապէս
 իւր առաջնորդութեան տակ 2,400 մարդ վարելով հասաւ Տեւալա-
 րին : Հիւսիսային բուռն հողմը բուք և տարափ կ'տեղար ամերիկացւոց
 երեսին , գետի վրայ սաստիկ պաղ կ'ընթանար . այս հանդամանքներու
 մէջ ջրէն անցնիլը չէ թէ միայն դժուարին գործ էր , այլ և չափազանց
 վտանգաւոր : Ուաշինգթոն որոշած էր արդէն կէս գիշերին գետի միւս
 ափն զտնուիլ , բայց անհնարին եղաւ սառի շարժման և ուժի վտ-
 րիկի պատճառով . ուստի գիշերուայ երրորդ պահուն միայն կրցաւ
 իւր թևի հետ ոտք դնել միւս եզերքի վրայ , ուր նաև 20 հատ թնդա-
 նօթ պէտք էր անցնիլ : Չորրորդ ժամին արդէն լամն բան կարդի բե-
 րուելով հրաման ելաւ խաղալ դէպի Թրէնթն : Հողմակոծ փոթորիկն
 առաջուայ կատաղութեամբ կ'շաչէր . բայց ուր կ'դիմէր Ուաշինգթոնի
 խմբակը — Իրմէն տառնապատիկ զօրեղ Թշնամու դէմ , որ , եթէ նո-
 րա մօտենալու լուրն լսած լինէր , արդէն հարկաւ ճակատ կաղմած
 պիտի լինէր զամերիկացիս ընդունելու համար : Գարձեալ և յայտնի չէր
 հաւատեօք , թէ միւս երկու թևերն ևս արդէն կրցէր են անցնիլ գե-
 տէն թէ ոչ — յետոյ յայտնի եղաւ , որ նոքա ժամերովուշանցեր էին :
 Ութերորդ ժամու դէմ առաջին թևի առաջապահը հրայաններով ող-
 ջունուեցան և Հէսսէնցւոց ջրկատը , որ Թրէնթն էր , աղմկեցաւ : Սո-
 քա դեռ գումարուելու վրայ էին , երբ Ուաշինգթոն քաղաքի առջև
 հասնելով՝ բուռն արկաւ յարձակման :

Խմբադիր — Տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ